

Vázsonyi János

Életrajz

Vázsonyi János a Vázsonyi család történetén keresztül a magyar zsidóság újkori történetét jobban ismerte, mint a témával foglalkozó történészek. A magyar történelem nagy alakjairól pontosan tudta ki, hol, mit csinált, mit mondott, hogyan viselkedett, és milyen ember volt valójában. A család nemzedékről nemzedékre sodródott a különböző társadalmi osztályok és ideológiák között. A rabbi ükapa vallásos falusi életéből a dédapák már a nagypolgári fővárosi világban jutottak érvényesülési lehetőséghez. A nagyapák nemzedéke a magyar liberalizmust képviselő demokrata kispolgárság politikai életének meghatározó alakjaivá léptek elő, az apák a kommünben, a fiúk a mindezeket meghazudtoló cionista mozgalmakban vettek részt. Vázsonyi János életét a második világháború és a kommunista diktatúra mozgásteret behatárolta, de szorgalmával és kitartásával képes volt megőrizni családjá becsületét. Zenész élete mellett tevékenyen vett részt az ifjúság képzésében és nevelésében. Lakása szerény, zenei pályafutását és irodalmi érdeklődését eláruló második kerületi otthon, ahol haláláig fogadta növendékeit. 2005 decemberében, utolsó beszélgetésünket követően unokaöccse értesített haláláról.

A Vázsonyi család egy viszonylag híres család. Sok kiemelkedő tagja volt. De meg kell mondjam, hogy ez számomra azért nem jelentett sokat, mert a tapasztalatom az volt, hogy általában a családokon belül mindig vannak kiemelkedő személyiségek és kevésbé kiemelkedők. A Weiszfeld család volt az apai ág. Weiszfeld Dávid 1796-ban született Banán, egy királyi birtokon [Bana a későbbi Komárom vm. egyik községe volt. – A szerk.]. Az apai ágról volt ő az ükapám. Ez volt az a rabbi és dáján, akinek született tizenhat gyereke, hat lánya és tíz fia volt. Ezek közül akadt egy csomó rabbi. Például a kapolcsi rabbi volt a Weiszfeld Ignác, a másodszüllött fia, és az elsőszüllött fiából is rabbi lett. Weiszfeld Dávid élete tekintélyesebb részét Csabrendeken [Zala vm.] töltötte, ott volt rabbi meg dáján. 1848. Elul huszonhetedikén (szeptember 25.) halt meg, ha jól emlékszem. Tulajdonképpen az egész család ezen a környéken lakott. Csabrendek, Sümeg, Zalaszentgrót, Tótvázsony. Csabrendeken megtaláltam az ükapám sírját, sőt még az apósa sírját is megtaláltam. A Vázsonyi nevet Vázsonyi Vilmos, Weiszfeld Dávid unokája, a Polgári Demokrata Párt alapítója vette fel 1896-ban. Akkor Vázsonyi Vilmos testvérei és unokatestvérei közül körülbelül hatan felvették a Vázsonyi nevet. Volt egy cipész ág, akik akkor nem magyarosítottak. Ők azt mondták, hogy nekik nagyon jó az a név, amit II. Józseftől kaptak [lásd: zsidó vezetéknevek]. A Weiszfeld Dávid fia, Adolf elvette egy viszonylag módos szappanfőzőnek a lányát. A faluvégi döngútóból kihalászták a disznókat meg a bedobált állatokat, lenyúzták, és azoknak a zsírából főzték a szappant. Lúgot adtak hozzá, és csinálták ezeket a házi szappanokat. A faluba nem engedték be őket, mert olyan büdös volt a szappanfőző műhely, hogy azt kilométeres körzetben el kellett kerülni. Annyira nem tudott megélni ez a Weiszfeld Dávid, hogy szatócsboltot, ilyen mindenek boltot nyitott, és idővel a saját rabbi állásáról leköszönt, mert abból egyszerűen nem tudta a gyerekeit tartani, nevelni. Dáján ugye maradt, a sírkövön fel van tüntetve, de azt hiszem, az 1840-es években ő átadta valami szegről-végről rokonának a csabrendeki rabbinátust, aminek akkor volt

öt-hatszáz tagja. Csabrendek egy koldusközség volt, és ma is egy roppant szegény hely. A Bach-korszakban nem sok jó nézett ki az ottani zsidóságnak, és ehhez jött még az a tragikus tőzsdekrach, ami borzasztó következményekkel járt. Például különféle járványokkal. Ezek azért nem köztudottak, mert Magyarországon a hivatalos politika, a Ferenc József-i kort egyértelműen boldog békeidőnek nevezi, mert 1867-től 1914-ig Magyarország területén semmilyen háború nem volt. De azért ez nem volt egy teljesen problémamentes korszak, mert óriási beruházások voltak, és ezeket a gazdasági világválság rettenetesen befolyásolta, aminek iszonyatos következményei voltak. Tulajdonképpen Magyarország nem ipari, hanem agrárállam volt, ami meglehetősen ki volt szolgáltatva a nála iparilag és pénzügyileg is fejlettebb Ausztriának. Akkor a vidéki zsidóság egy része az éhezés és a pogromok elől fel kellett hogy meneküljön Pestre.

A Weiszfeld család Csabrendekről az 1860-as évek kezdetével megnyílt új lehetőségek idején ment el [1860-tól, a császári pátenst szerint lehetővé vált a zsidók szabad ingatlanszerzése, szabad költözködése, ipar és kereskedelem szabad gyakorlása. – A szerk.]. A provizórium idején tehát beköltöztek Sümegre [Provizóriumnak az 1861-től 1867-ig fennálló kormányzatot nevezték, melyet az abszolutizmus előzött meg, és az alkotmány helyreállítása követett. – A szerk.]. Sümeg akkor már egy nagyobb hely volt [Sümeg – járásszékhely nagyközség volt, (akkoriban) Zala vm.-ben, 1891-ben 5400 főnyi lakossal. – A szerk.]. És ott nagyobb is lett a hitközség, több volt a lehetőség a megélhetésre. Sümegen Weiszfeld Adolf [Ő a dédapa-generációhoz tartozik, Vázsonyi János dédapjának a bátyja volt. – A szerk.] alapította az első zsidó hitközséget, zsinagógát építettek, és felekezeti iskolát alapítottak. Az Adolf akkorra már, 1850-re vagy 1852-re befejezte a tanítóképzőt Sopronban, de ő sem tudott mint tanító elhelyezkedni, hanem először neki is valamilyen szatócsüzlete volt. És később, a kiegyezés kora felé [lásd: 1867-es kiegyezés] kezdett kicsit javulni a gazdasági helyzet, és akkor tudott mint tanító elhelyezkedni Sümegen. Amikor Weiszfeld Adolf utolsó gyereke, Vilmos született 1868-ban, addigra már volt akkora gazdasági ereje az ottani hitközségnek, hogy tudtak iskolát tartani és üzemeltetni, mert addig nem állami feladat volt az iskoláknak a fenntartása [A tanítási szabadság elvének értelmében – amely az 1868-as népiskolai törvény sarkalatos pontja volt – 1868 után sem volt kizárólagos állami feladat az iskolafenntartás: az iskolaállítás és -fenntartás joga ugyanúgy megillette a hitfelekezeteket, a községeket és az egyes állampolgárokat, mint az államot. Lásd: a népiskolai közoktatásról szóló törvény. – A szerk.]. Csak 1867 után következett be, hogy valamiféle apró segílyt kaptak, mint maguk az állami iskolák is. És tulajdonképpen a kiegyezésnek a legsúlyosabb fiaskója az volt, hogy bár a kiegyezési törvény kötelezővé tette volna, hogy a nyolclemis kötelező népoktatást megvalósítsák, de az kézen-közön elsikkadt [Az 1868. évi népiskolai törvény nem rendelkezett nyolcosztályos kötelező népoktatásról. Ez majd csak az 1920-as évek végén merül föl az ismétlőiskolák kudarca miatt, de az erről szóló törvényjavaslatot csak 1940-ben terjesztette a parlament elé Hóman Bálint. Lásd: elemi iskola / népiskola. – A szerk.]. Adolf és családja Sümegen laktak több mint tíz éven keresztül, majd Sümegről feljöttek Pestre a 1873-as tőzsdekrach után [„1873: az első igazi magyarországi tőzsdekrach éve. Május 9-ét írtak, amikor a bécsi tőzsdén kitört a »nagy krach«. Néhány óra alatt elérte a pesti börzét. ... A pénzvilágon 1872-ben óriási bank- és takarékpénztár-alapítási (gründolási) láz lett úrrá. Feltételezték, hogy a gazdaság fellendül. Ezt a később alapítalannak bizonyult várakozást kihasználva seregnyi új céget alapítottak (»svindlialapítások«), s részvényeiket méregdrágán dobták piacra. A válság első fuvallatára azonban kártyavárként omlottak össze a szédelgésre alapított cégek. A válság néhány hét alatt hetvenhat pénzintézetet tüntetett el egyszer és mindenkorra a föld színéről” (Kurtánné Vadászlaki Ilona – Kurtán Lajos: A

tőzsekrach, eletestudomány/archiv/1998/9818/diak/gazd/gazd.html). – A szerk.]. A családból két ág jött fel 1874-ben Budapestre, Weiszfeld Dávid rabbi két fia, Weiszfeld Vilmos és a bátyja, Weiszfeld Adolf és a családjuk. Később csatlakozott Weiszfeld Károly két cipész fia, Vilmos és Miksa és ezek családjai. Azt hiszem, néhány kisiparos maradt lent, cipészek, szabók, ilyenek. Igen nagy szegénységben éltek.

A Weiszfeld Adolf volt a tulajdonképpeni családfő a testvérek között, olyannyira, hogy a testvérek azt vették el, akiket nekik ő kiszemelt. És gondolom, a Weiszfeld Adolfról sokat tudhatnak, mert a Weiszfeld Adolfnak volt ugye a két híres fia, az egyik a Vázsonyi Vilmos, aki nagyon híres politikus volt, a másik annak a bátyja, a Jenő, akiről meg kell mondjam, hogy az sem Jenő volt, hanem eredetileg Jakab. Amikor egyetemre került, akkori miniszteri engedéllyel felvette a Jenő nevet. A Vázsonyi Jenő államtitkár volt, MÁV-elnök volt. Szóval eléggé tekintélyes ember [Vázsonyi Jenő (1864–1940) – gépészmérnök, a MÁV elnöke. A gépészmérnöki oklevél megszerzése után az államvasutak alkalmazásába lépett. 1906-tól vasúti és hajózási főfelügyelő, 1914-től MÁV-igazgató. Az I. világháború alatt a szénügyek kormánybiztosa volt, 1918-tól államtitkári címmel a MÁV elnök-igazgatója (1919-ben, a proletárdiktatúra alatt elmozdították állásából). Vezetése alatt kezdtek meg az államvasutak vonalainak villamosítását. Alapított és szerkesztett több műszaki és szaklapot („Mozdonyvezetők Lapja”, „Gépkezelők Lapja”, „Balesetbiztosítás és Munkásvédelem”), és írt néhány munkásvédelmi könyvet. Visszavonulása után is szakirodalmi téren tevékenykedett. 1916-ban udvari tanácsos lett. Szerepe volt a főváros utcai világításának korszerűsítésében is. Hosszú időn át a BESZKÁRT igazgatósági tagja volt. – A szerk.].

Az én dédapám, Weiszfeld Vilmos volt a tizenkettedik gyereke a Weiszfeld Dávidnak. Ők feljöttek ide Pestre 1874 körül. A dédapám egy falusi szabó volt, akiből itt, Pesten egy jól menő szabász lett. Vesztére, mert akkor már főleg dirigált, és főleg ivott, mint a gödény. Ennek a Wilhelm Weiszfeldnek, vagyis Weiszfeld Vilmosnak – Weiszfeld Vilmost ezen a néven anyakönyvezték, mert a kiegyezés előtt az akkori törvények értelmében a hivatalos nyelv a német volt [Magyarországon soha nem volt hivatalos nyelv a német, az azonban elképzelhető, hogy szülőhelyén a „hivatal” németül vezette az anyakönyvet. Lásd: magyar nyelv. – A szerk., aki Rendeken született 1837-ben [Csabrendekről, más néven Sümeg-Rendekről van szó. – A szerk.], és meghalt Pesten, 1903-ban, szintén volt egy sereg fia. A legidősebb volt a Weiszfeld Dávid Dezső, aki egyszerre született egy lánnyal, aztán született a Zsiga, a Mihály, Róza és utolsó előttinek a Jakab nevű nagyapám. A nagyapám olyan nyolc éves lehetett, amikor fölkerült Pestre. Azt onnét tudom, mert azt elmondta, hogy elvitték őt itt egy pesti iskolába, ahol is nem magyar nyelven folyt a tanítás, és ők egy árva betűt sem tudtak németül, úgyhogy a tanító úgy mutatta be őt meg a testvéreit, hogy itt van 'zwei ungarische Burschen' – két magyar gyerek. Nem tudtak egy árva szót sem németül, úgyhogy hónapokba tellett, míg fölcsíptek egy-két német szót. Ugyanis Pesten nemigen voltak magyar iskolák abban az időben. Akármilyen hihetetlen [Ha a nagyapa nyolcéves korában került föl Pestre, ez 1878 körül lehetett. Az elemi iskolai oktatás általában természetesen magyar nyelven folyt, de nem tudható, milyen iskolába írták őket. Az izraelita felekezeti iskolák tanítási nyelve is általában a magyar volt. Budapesten mindenképpen. Valószínű azonban az is, hogy a német és zsidó származású pesti polgárság tartott fenn német nyelvű elemi iskolákat is.– A szerk.]. Na most még egy gyerek volt, aki viszont elég hamar meghalt. Az Arnold volt a legkisebb gyereke a dédapámnak, az 1876-tól 1894-ig élt.

Ez egy erősen vallásos család volt. Amikor még Csabrendeken voltak, addig a Sulhán Áruh szerint éltek. Amikor felkerültek Pestre, ez teljesen föllazult. Akkor ők olyan neológ zsidó életet éltek. Akkor még nagyjából tartották az ünnepeket, időnként elmentek templomba, de ez fokról fokra halványult. Különösképpen akkor halványult, amikor egyre jobban belekapcsolódtak a magyar közéletbe, és ugye hiába volt a Vázsonyi Vilmos apja, az Adolf a Hevra Kadisának az egyik aktív elnöke, maga Vázsonyi Vilmos szökőévben egyszer ment el a zsinagógába. A család tökéletesen asszimiláns család lett.

Az apai ágon a nagymama egy híres pálinkafőzőnek és italáru nagykereskedőnek volt a lánya, a Trencsinernek. Volt neki több pálinkafőző üzeme. Két lánya volt, az egyik volt az Ida, a másik volt a Paula. Az Idát elvette a nagyapámnak a bátyja, a Zsiga, a Paula pedig feleségül ment az én nagyapámhoz. Az én véleményem az, hogy az édesapám szüleit tulajdonképpen a Dezső bácsi hozta össze, mert a Dezső bácsinak volt a barátja a Trencsiner. A nagymama és a nagypapa, ha jól emlékszem 1896-ban házasodott össze. Zsidó esküvőjük volt [lásd: házasság, esküvői szertartás].

Ha jól emlékszem, a nagyapámnak négy polgárija [lásd: polgári iskola] volt összesen. És akkor tanulta a szakmát, mert akkor az volt a divat. A nagymama hasonlóképpen polgári iskolát végzett. Abban az időben csoda volt, hogy azt elvégezték. Nem nagyon iskolázták a lányokat. A feleségem anyja egy igazán dúsgazdag családnak volt a leszármazottja – a Wolfner család egyik ágából származott, és zseniális matematikus volt. De nem engedték még érettségizni sem... Jó családból való lány menjen férjhez. Nem engedték meg, pedig minden eszköz, lehetőség meglelt volna, hogy a lányukat egyetemre járassák. Akkor az nem volt divat [Vázsonyi János feleségének édesanyja a 19–20. század fordulóján születhetett. Az első magasabb színvonalú nőnevelést biztosító intézmény a Felsőbb nép és polgári iskolai tanítónőképző volt, melyet 1872-ben hoztak létre; 1909 óta voltak felső kereskedelmi leányiskolák is, és 1895-ben királyi rendelet jelent meg arról, hogy az egyetemek bölcsészeti (filozófiai) és orvosi karára, valamint gyógyszerészeti tanfolyamaira nők is beiratkozhatnak, ha mint magántanulók a fiúgimnáziumokban magánvizsgát, illetőleg magánérettségit tesznek. Mindez elsősorban nyilván azoknak a nőknek volt vonzó, akik kenyérkereső pályára kívántak lépni. Lásd részletesebben: nők a középfokú és a felsőoktatásban. – A szerk.]

A nagyapám eredetileg, ha jól tudom, papírkereskedő volt, aztán, amikor elvette a Trencsiner lányt, az apósa, Trencsiner Jakab szerette volna, ha jól megy nekik, és berendezte neki Budapest akkori legnagyobb textil-nagykereskedését, amivel aztán a nagyapám csődbement. Aztán Dezső, nagyapám legidősebb bátyja hozzásegítette nagyapámat ahhoz, hogy a papírszakmában újra el tudjon helyezkedni, és aztán végig a papírszakmában maradt. Dezső bácsi a Fővárosi Nyomdának [alapítva 1893] volt az igazgatója, és tőlem a második utcáskon lévő Nyúl utcában halt meg. Nagyon szép villája volt, nagyon módos, befolyásos úriember volt a Dezső bácsi. Egy nagyon ismert fia volt doktor Vázsonyi (Pataj) Miklós – a Pataj az egy keresztnév –, 1904-ben született és 1945-ben, valószínűleg a munkaszolgálatban meghalt. És ennek két fia volt: a Vázsonyi Gábor, az 1929-ben született, és a másik volt a Bálint. Ő 1936-ban született, ő zongorista, aki előbb Svájcba ment ki, aztán Amerikába. Bálint 2003 januárjában halt meg. Nagy hódolója volt a Dohnányi Ernőnek, neki volt az egyik utolsó tanítványa [Vázsonyi Bálint (1936–2003) – zongoraművész, zenepedagógus, zenei író, publicista. Tanulmányait a budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán kezdte. 12 évesen már nyilvános hangversenyen játszott. Az 1956-os forradalom után emigrált, 1959-ben az Egyesült Államokban telepedett le. Tanulmányait Floridában, Dohnányi

Ernőnél folytatta, aki kivándorlását is segítette; később professzorának első életrajzírója lett (Dohnányi Ernő. Budapest: Zeneműkiadó, 1971). Az Indiana Egyetem professzora, a New World School of the Arts (Miami) zenei fakultásának dékánja. Zongora mesterkurzusokat vezetett a Harvard és a Yale Egyetemen, valamint a New England-i konzervatóriumban (Forrás: „Muzsika”, 2003. 3. szám; Dohnányi Ernő (1877–1960) – zongoraművész, karmester és zeneszerző, 1905-től a berlini Zeneművészeti Főiskola zongoratanára volt, 1916-tól a budapesti Zeneakadémia zongoratanára, 1919–20-ban igazgatója, 1920-tól a budapesti Filmharmóniai Társaság elnökkarnagya. 1928-tól 1943-ig a zeneszerzés és zongoraosztályok professzora volt a Zeneművészeti Főiskolán, 1934-től pedig az intézet fő-zeneigazgatója is. 1945-től Nyugaton, 1949-től az Egyesült Államokban élt. – A szerk.]

A nagymama és a nagypapa meglehetősen jómódban éltek, mivel a Trencsinereknek komoly vagyonuk volt. Pesten laktak, a Kálvin tér környékén. Saját házuk volt. Nagy házuk volt. Azt nem tudom megmondani, hogy hány szobás volt ez a ház, de hogy jómódban éltek, az bizonyos. Aztán egy kertes házban, Újpesten. Újpesten volt akkor egy ilyen villanegyede. Addig, amíg jól ment. Aztán amikor jött az anyagi gond, akkor azt eladták, és akkor kerültek be a Frangepán utcába. A nagyapám akkor már messze nem abban az anyagi helyzetben volt, mint az 1920-as évek előtt, mert a háború után volt egy súlyos gazdasági válság 1920 és 1926 között, és az őt anyagilag tönkretette. Akkor ő kénytelen volt a saját üzletét bezárni, és máshoz elmenni alkalmazottnak. A nagymama meg nem dolgozott. Rengeteg gyerek volt. Ennyi gyerek mellett hogyan dolgozott volna!

Kilenc gyerek volt, és ebből nyolc nagyjából felnőtt, és volt olyan, aki a közelmúltban halt csak meg. A Feri, aki kitelepült Izraelbe, olyan négy-öt éve halt meg. Ő 1906-ban született, és kilencven éven túl élt. 1998-ban [családfa: 1997] halt meg. Ők Tamirra hebraizáltak. Szóval elég jó kort élt meg. Ő Izraelben van eltemetve. Az Imre 1898-ban született, egy évvel apám után, de 1945-ben Welsben meghalt mint munkaszolgálatos [Az ausztriai Welsben működött a mauthauseni koncentrációs tábor közel 60 altáborának egyike. – A szerk.]. Tífuszban. A Szidike 1900-ban született, és 1928-ban [családfa: 1920] halt meg, az István 1902-ben született, és 1986-ban halt meg. A BESZKART-nak volt az egyik vezetője. A Vilmos fiatalon halt meg, hét évesen [A családfa szerint 1905-ben született, és 1908-ban halt meg. – A szerk.]. A Laci 1908-ban született [családfa: 1909], és 1922-ben [családfa: 1928] halt meg balesetben. A Lili (Lívia) 1911-ben született, és 1980-ban [családfa: 1981] halt meg az Egyesült Államokban. Az ő férje Tihanyi Kálmán volt, és van egy lányuk, Katalin, aki 1936 körül született Berlinben [Tihanyi Kálmán (Üzbég /Nyitra vm./, 1897 – Budapest, 1947) – mérnök, feltaláló. Legfontosabb találmányai a korszerű televízió alapelveire és fölépítésére vonatkoztak. 1926-ban szabadalmazta teljesen elektronikus televízió-rendszerét, és 1928-ban kapott szabadalmat katódsugaras képbontója, azaz televíziója. 1929-től már a televízió-irányítású légvédelmen dolgozott, majd az angol Légügyi Minisztérium részére elkészítette egy robotrepülőgép prototípusát. 1940-ig kidolgozott egy 5–8 km hatótávolságúra tervezett ultrahangszugárzó készüléket is (www.hpo.hu/feltalalok/tihanyi.html). „A háború évei alatt Budapesten éltek, és Kálmán a fiatal Horthy István kormányzóhelyettes baráti köréhez tartozott. A német megszállást követően letartóztatták, és fél évet ült a Margit körúti fegyházban, ahonnan csak 1944 szeptemberében a Lakatos-kormány alatt került ki. A Dunai Repülőgépgyárban dolgozott, ahol sok munkaszolgálatos neki köszönhette a megmenekülését, ezért csukták le. A nyilas uralom alatt bujkált, a felszabadulást követően pedig rövidesen meghalt” – Vázsonyi Sándor közlése). (2001-ben az UNESCO beiktatta Tihanyi 1926-os szabadalmi bejelentésének iratait azon

egyetemes jelentőséggel bíró dokumentumok közé, amelyeket, mintegy szellemi világörökségként jegyez a Memory of the World (Világ Emlékezete) elnevezésű programjában (http://hu.wikipedia.org/wiki/Tihanyi_K). – A szerk.]. A Dezső 1917-ben született, ő volt a legkisebb és ő 1998-ban [családfa: 1996] halt meg.

A Vázsonyi nagyszüleim nagyon gyenge társasági életet éltek. A nagyapám a terézvárosi demokrata körbe járt föl. A nagyanyám időnként, amikor lehetősége volt, színházba ment. Az operát szerette, a zenét szerette. A baráti körük hasonlóan polgári, sőt nem is igazán polgári, hanem inkább kispolgári volt, a kispolgári, kiskereskedői vagy kisalkalmazotti rétegből került ki. Akadtak persze közöttük orvosok is és ügyvédek, emlékszem egy sereg ilyenre.

A nagyszüleim nyomasztó családi szituációban éltek. Más karaktere volt a nagyapámnak, mint a nagyanyámnak. A nagyapám egy teljesen más személyiség volt, mint a nagyanyám. A nagyapám egy mozgékony, életvidám, nagyon tehetséges matematikus volt. Egy fejszámoló volt a nagyapám. Ha megkérdezte a Weiszfeld Jakabot, hogy Kóbikám, mennyi kétszázhetvennyolcnak a köbgyöke, úgy megmondta, hogy még a számológép is lassabban mondta meg. Ha megkértem, hogy mondja meg, mennyi tizenháromezerszer kétszáznegyven, azt is megmondta. Rávágta, és utána kiszámíttatta velem papíron. Ilyen adottsága volt. Valószínűleg ezzel büvölte el a szerencsétlen Trencsinert, aki azt hitte, hogy megfogta az Isten lábát, hogy egy ilyen számolózsenihez adja a lányát, csak azt felejtette el, hogy a nagyapámat a számtan, ez a vele született, öröklött tulajdonsága egyáltalán nem izgatta. Nagyapámat a jó társaság izgatta, a klub, ahol verte a blattot. Ez izgatta. És emlékszem, a nagyapámnak volt egy jelmondata. Kérdeztem tőle, hogy tulajdonképpen mit tart az élet céljának. „Jancsikám – azt mondja, engem nagyon szeretett –, okos ember úgy él, mint egy király, és meghal, mint egy koldus.” Hát ebben benne van a nagyapámnak az egész mentalitása. Ezzel szemben a nagymama egy polgári családnak egy egyáltalán nem bohém tagja volt, ahol megszokták azt, hogy mindennek megvan a gazdasági alapja, mindenre figyelni kell.

Amikor én a Vázsonyi nagyszüleimet megismertem, semmiféle nyoma nem volt annak, hogy nekik valami közük lenne a zsidósághoz. Ugye én voltam a legjobban meglepve, amikor megtudtam, hogy a nagyapámnak a nagyapja rabbi volt és dáján. Én teljesen meg voltam rökönyödve, meg kell hogy mondjam. Ez egy teljesen asszimilálódott család volt, csak azért nem tértek ki, mert adtak magukra, hogy nem lesznek hitehagyottak.

Nekem a Vázsonyi családdal kapcsolatban nem voltak pozitív emlékeim. Szemben, mondjuk, a Vilmos családjával, ahol azért kiegyensúlyozottabb, polgáribb volt a légkör. A Vázsonyi Vilmosnak tulajdonképpen igaz, hogy egyetlen gyereke volt, a János. Vázsonyi János, aki ugye a Demokrata Pártnak lett az apja után az elnöke, és 1944-ben halt meg, nem, 1945-ben a hannoveri amerikai katonai kórházban [Vázsonyi János (Budapest, 1900 – Hannover, 1945) – ügyvéd, liberális polgári politikus, országgyűlési képviselő. 1918-ban az októberi forradalom idején apjával együtt Münchenbe, majd Svájcba emigrált. 1920-ban Bécsbe költözött, a Keleti Akadémián tanult, emellett több svájci, müncheni lap tudósítója. 1921-ben hazatért Budapestre, bekapcsolódott a Nemzeti Demokrata Párt tevékenységébe. 1925-ben jogi doktorátust szerzett, és apja ügyvédi irodájában dolgozott. 1930-ban megszervezte az Ifjú Demokraták Országos Szövetségét, majd apja után a Nemzeti Demokrata Párt és a Központi Demokrata Kör elnöke. Tagja volt Budapest törvényhatósági bizottságának. 1944. március 19-én a Gestapo letartóztatta, és Dachaubá deportálta (Magyar

Életrajzi Lexikon). 1945 szeptemberében egy hannoveri katonai kórházban halt meg (s nem New Yorkban, mint forrásunk állítja). – A szerk.]. Hát más. Nekem tulajdonképpen igazán az eszményem az anyai nagyapámnak a családja volt.

Az anyai nagyapám egy rendkívül érdekes és furcsa famíliából való. A származása eléggé kétes. Az volt a furcsa, hogy a rokonságukban stájer parasztok voltak. Például a nagyapám családjának volt egy ága, akik takácsok voltak Ausztriában, de a család már be volt jegyezve a hitközségbe. A nagyapám egy meglehetősen szegény családnak volt az ötödik vagy hatodik gyereke. A Keller Samu dédapám 1830-ban született Dunaszerdahelyen. Fiatalon költözött fel Budapestre, és itt pincér volt. Itt, Pesten házasodott meg, majd négy gyerekkel özvegyen maradt. Ezután vette el Fischer Fánikát, aki cseléd volt Pesten. Fischer Fáni Kisbábon született 1843-ban, Nyitra megyében egy szegény zsidó családban. Nekik hat közös gyerekük született, de kettő közülük már gyerekkorban meghalt. Nagyapám a harmadik gyerek volt. A nagyapámék a Szerecsen utca 72-ben – ma a Paulay Ede utca – laktak, egy pincében. A nagyapám zsidó elemibe járt, és utána rögtön beadták címfestőnek. Nagyon tehetséges volt. Már gyerekkorában annyira tudott rajzolni, hogy mondják, hogy öt-hat éves korában bárkit le tudott rajzolni, ha módja volt rá. Én magam is láttam. De a nagyapám szerencsétlen volt. A címfestő karrierje összesen három hónapig tartott. El voltak bűvölve, mert sokkal jobban rajzolt, mint a mester. Nem is lett volna semmi baj, csak egyszer a mester rábízta a műhelyt, mert elment valahova. És a nagyapám mesélte, hogy egyszer ki kellett valahova szaladnia az illemhelyre, és vett egy kartont, és kirakta az ajtóra, hogy „Bitte warten, kommt sofort”. Csak az volt a baj, hogy nem tudott helyesen írni, és a 'kommt'-ot egy m-mel írta, és még két helyesírási hiba volt. És visszajött a mester, és látta, és kérdezte, hogy ki írta ezt. Mondta, hogy ő. És akkor rájött a mester, hogy ez a gyerek nem tud helyesen írni. Na most címfestő helyesírás nélkül! Azonnal kirúgta. És akkor, azt hiszem, még járt két évet, és akkor adták be egy veszprémi fényképészhez fényképészinak. Nem zsidó fényképésznél tanult, mert zsidó fényképészek akkor még nemigen voltak Magyarországon. Ott lent szabadult, és akkor feljött Pestre.

A nagyanyám egy jómódú ortodox famíliának a tagja volt. A Reich Mór dédapám iskolatulajdonos és iskolaigazgató volt, és a Trefort Ágostonnak volt a jó barátja, aki mikor a [a dédapa] saját iskolájával és kollégiumával a tőzsdekrach után csődbe ment [Föltehetően az 1873-as tőzsdekrachról van szó. – A szerk.], akkor kinevezte Reich Mórt a kiskunfélegyházi állami gimnázium élére iskolaigazgatónak [Trefort Ágoston (1817–1888) – publicista, miniszter, az MTA tagja, 1885-től elnöke, Jogi tanulmányok és külföldi utazások után főleg a bank- és vasútügy, valamint a városok reformjának kérdéseivel foglalkozott. 1848 előtt élénk publicisztikai tevékenységet fejtett ki a „Pesti Hírlap”-ban. Az 1843–44-i országgyűlésen Zólyom város követe. 1848-ban földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi államtitkár. Eötvös Józseffel távozott külföldre, 1850-től visszavonultan élt csabacsüdi birtokán, 1860-ban Békés vm. alispánja lett, 1861-ben országgyűlési képviselő. A kiegyezés idején a Deák-párt tagja. 1872-től haláláig vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1876-tól 1878-ig földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter is. Számos művelődéspolitikai intézkedést hozott a közép- és felsőfokú oktatás fejlesztése ügyében. Sokat tett a rabbiképző felállításáért érdekében (Magyar Életrajzi Lexikon). – A szerk.]. A Reich dédapámnak a második házasságából születtek azok a gyerekek, akiket én ismertem, a nagyanyám és a testvérei. A nagyanyám volt a legidősebb, Artúr volt utána, Lajos (Alajos) és Kamilla. A Reich dédapámnak első házasságából pedig volt két gyereke. Az egyik a Milcsike volt, a

másik az Adolf. Korán meghalt a dédapám, mert szívbajos volt, és akkor elég nehéz anyagi helyzetbe kerültek, mert hát ott volt öt-hat gyerek, és hiába volt ő igazgató, a nyugdíjból elég nehéz volt öt-hat gyereket nevelni. A család a dédapa halála után jött föl Pestre Kiskunfélegyházáról. És itt Pesten pont a Szerecsen utca 26-os házban vettek ki lakást a második emeleten, ahol a pincében laktak a nagyapámék. A nagyanyám is zsidó elemi iskolába járt. Aztán a nagyanyámat a dédapám taníttatni akarta. Nagyon szerette volna tanárnak, de a nagyanyám rettenetesen utálta az iskolai munkát. Kiváló tanuló volt végig, és jól beszélt három nyelvet, de ő varrni akart. Pesten egy elég jó helyen szabadult mint varrónő, és aztán amikor úgy adta a sors, akkor ő abból meg is élt.

A család persze nem nagyon volt elbűvölve attól, hogy a művelt, okos polgárlány, Reich Etelka Elvira pont a pincelakó gyerekével esik szerelembe. De meg kell hogy mondjam, hogy egy mintaházasság volt. 1895-ben házasodtak össze. Azután elköltöztek a Holló utcába, majd később, 1903-tól visszaköltöztek a Szerecsen utca 33-ba, ahol együtt laktak a sógoraival, és a nagyanyám volt a család feje. Akkor a nagyapám tulajdonképpen már felszabadult fényképészegéd volt. Nagyon jó fényképész volt, és ha nem volt fényképész, grafikából élt. Akkor a fényképészet egy életveszélyes szakma volt. Ugyanis a fényképészeknek maguknak kellett kivágni az üveglemezt, és a kezükkel, illetve egy spatnival kellett rákenni az ezüstbromidot a fényérzékeny papírra, ami hatnyolc olyan, a bőrön átható mérget tartalmazott, ami miatt nagyon rövid életűek voltak a fényképészek. A nagyapám ekcémát kapott, és tizenegy évig nem csinálhatta a szakmáját. Amikor összeházasodott a nagyanyámmal, alig született meg az első gyerekük, a Marcika 1896-ban, egy évre rá kijött rajta az ekcéma, és eltiltották a szakmától. Amikor a nagyapámon kijött az ekcéma, akkor a nagyanyám elment színházakhoz öltöztető szabónak. A Király Színháznak és a Bonbonnière Kabarének volt az öltöztető szabója [Király Színház – 1903-ban nyitott (Budapest hetedik színháza volt), Beöthy László igazgatásával és a „Rákosi-dinasztia” (Beöthy édesanyja, Rákosi Szidi, valamint a nagybátyja, a Budapesti Hírlap főszerkesztő-tulajdonosa, Rákosi Jenő és a nagynénik: Csepregyhyné Rákosi Ida, illetve Ekváné Rákosi Márta) tőkéjével s Rákosi Szidi színiiskolájának egykori növendékével, Fedák Sárival mint vezető színésszel. A színház műsorán főleg operettek szerepeltek. A Király Színház 1939-ben zárta be kapuit (de Beöthy már 1924-ben lemondott a színház vezetéséről) (Alpár Ágnes írása nyomán, Népszabadság, 2003. november 6.); Az első igazi pesti kabaré, a Fővárosi Cabaret Bonbonnière 1907-ben nyílt meg a Teréz körút 28. szám alatt, Kondor Ernő színész vezetésével. Itt lépett először színpadra ugyanebben az évben Nagy Endre, a magyar kabaré sajátos műfajának, a konferansznak a megteremtője. A kabaré 1910-ig működött (Magyar Színházművészeti Lexikon). – A szerk.]. A színházban olyan nyolc-tíz évig volt.

A nagyapám tizenegy évig csak rajzolt, rajzolt. Akkor grafikából élt, de a grafikából nem volt könnyű megélni. Különböző helyeken adta el a grafikákat. Eladta hírlapoknál – hírlapi grafikát csinált –, meg csinált nagyvállalatoknak tasakrajzokat, nagyon szépeket. Egy-kettő még megvan nekem ezekből a grafikákból. És akkor sikerült kigyógyulnia, mert volt akkor egy kiváló bőrgyógyász, egy egyetemi tanár, aki kigyógyította, és vissza tudott menni a szakmába. Egy igen jó fényképésműhelyben dolgozott, és akkor a sógorainak már ment annyira, hogy tudtak neki kölcsönt adni, és megnyitotta a saját műtermét a Krisztinavárosban. A Krisztina körút 32-ben nyitotta az első üzletét. Úgy hívták, hogy Elektra. Azért nevezték Elektrának, mert ez volt akkor Budapesten az első olyan fényképészet, ahol éjjel-nappal lehetett felvételeket csinálni, mert nagyon korszerű elektromos világítás volt. Neki voltak ilyen fényképész-technikai találmányai,

aminek a következménye az volt, hogy első osztályú képeket tudott a közönségnek nyújtani egytized árért. A legjobb fényképész tudott csinálni egy portrét öt koronáért, ő ennél sokkal jobbat tudott két koronáért csinálni [Magyarországon 1892 és 1926 között a korona volt a fizetőeszköz, 1927-től pedig a pengő váltotta föl a koronát. – A szerk.]. Ennek az lett a következménye, hogy az Elektránál csak úgy lehetett fényképet csináltatni, portrét vagy bármit, hogy bement a tisztelt vevő, és ott volt egy nagy album, és előjegyezték, hogy mikorra jöhet. És reggel hét órától este hétig megállás nélkül, időnként éjfélig ment a munka. Úgyhogy hihetetlenül fellendült neki.

A nagyapámnak tizennégy fényképtechnikai találmánya volt bejegyezve, az utolsót, aminek a család elfelejtette meghosszabbítani a szabadalmi díját, a Kodak gyár lopta el. A Kodaknak van egy olyan fényképezőgépe, hogy elkattintja a gépet, és alul kijön a kép. Én ezt először 1939-ben, a hűvösvölgyi kisházban láttam a nagyapámnál. És emlékszem, akkor kimentünk vele Vácra, ott volt a Kodaknak egy gyára. Ebből lett később a Forte gyár [Az 1880-as években alapított KODAK Ltd. magyarországi fotópapírgyára 1922-ben nyitotta meg kapuit Vácott. A második világháború alatt a gyárat (első osztályú hadiüzem volt) fölmérhetetlen veszteség érte (1944 decemberében bombatámadás érte, előtte pedig a németek a késztermék nagy részét és a berendezések egy részét elvitték). 1947 júniusában a KODAK a gyárat eladta a Magyar Általános Hitelbanknak. A gyár FORTE Fotokémiai Ipar Rt. néven folytatta a termelést 1947-től. 1948 elején, a bankok államosításával együtt a FORTE Rt. is nemzeti vállalattá alakult, és 1948. április 28-án a Forte Fotokémiai Ipar Vállalat nevet kapta. – A szerk.]. És ott alkudozott a nagyapám az eladásán ennek a találmánynak, de az az igazság, hogy a nagyapám kiváló kémikus, csodálatos grafikus volt, de a számtan nem volt az erőssége, és azon háborodott fel, hogy a Kodakék ígértek neki akkor ötvenezer dollárt és fél százalékot az üzleti forgalomból. Ez a fél százalék annyira felhőborította, hogy hiába magyarázta neki az apám, hogy ez a fél százalék több, mint amit magának kifizetnek, ő azt mondta, hogy azért nem adom. Még a mérnök is csodálkozott, és kérdezte, hogy melyik egyetemen végzett, mert többet tudott kémiából, mint a Kodaknak a főmérnöke. A Keller nagyapám tulajdonképpen 1913-ra már milliomos volt. Attól kezdve a nagyanyám bent trónolt az üzletben, és ő vezette a naplót és a pénztárt. A nagyapám üzletében Pest legjobb segédjei dolgoztak, csupa olyan, mindegyikből mester lett. A Hatschek, a híres fényképész nála volt első segéd [Valószínűleg Hatschek Emilről van szó, aki később Farkas Bélával társulva megalapította a HAFA céget, amely az 1930–1944 között számos filmtechnikai kézikönyvet és szakkönyvet adott ki, üzleteikben pedig fototechnikai eszközöket árusítottak. – A szerk.].

A nagyapám nem volt katona, mert olyan fényképész volt, akihez a Herczeg Ferentől kezdve a Huberman Boriszlávig, a hegedűművészig és a József főhercegig mindenki bejárt [Herczeg Ferenc (1863–1954) – író, újságíró („Budapesti Hírlap”, „Új Idők”, „Az Újság”, „Magyar Figyelő”), 1896-tól két cikluson át országgyűlési képviselő (Magyar Életrajzi Lexikon); Bronisław Huberman (1882–1947) – lengyel származású hegedűművész, 11 éves korától szerepelt Európa és az Egyesült Államok nagy koncerttermeiben, kora egyik legjelentősebb szólistája volt. 1933-tól a második világháború kitöréséig Palesztinában élt, ő alapította meg az Izraeli Filharmonikus Zenekar elődjét, a Palesztin Szimfonikus Zenekart 1936-ban. Svájcban halt meg. – A szerk.]. A József főherceg például udvari fotósának akarta megtenni. És a nagyapám hajlott is rá, de amikor kiderült, hogy a József főherceg pornográf képeket kíván vele csináltatni, akkor valahogy kivágta magát ettől a feladattól, mert nem nagyon tartotta összeegyeztethetőnek. A nagyapám a József főhercegnek köszönhette azt, hogy nem került be a hadseregbe [József főherceg (1872–1962) – tábornagy,

kormányzó, az MTA tagja, József nádor unokája. IV. Károly, az utolsó magyar király 1918. október 27-én kinevezte homo regiusnak, azaz a király helyettesének. 1918. október 31-én a tömeg követelésére Károlyi Mihály grófot miniszterelnökké nevezte ki, és hűségnyilatkozatot tett a Nemzeti Tanácsnak. Miután Horthyt kormányzóvá választották, mellé állt. 1929-től a Kisfaludy Társaság tagja. Az MTA elnöke 1936-tól 1945-ig, a felsőház tagja 1927–44-ben. A nyilas hatalomátvétel után hűséget esküdött Szálasinak. 1945 után Nyugatra távozott. – A szerk.]. Mert amikor a József főhercegnek mondta, hogy be kell vonulni, akkor a József főherceg mondta: „Maga nem fog bevonulni, Keller!” és akkor bement sorozásra, és ránéztek: „Ja, Keller? Untauglich [alkalmatlan (német)].” És akkor odaírták németül, hogy katonailag teljesen alkalmatlan, korai aggságban szenved. Ez akkor egy orvosi meghatározás volt. A nagyanyám nem értette, mi az, hogy korai aggság, hát nem volt az ő férje agg! És akkor elment a házi orvosához, és az mondta, hogy „Örüljön neki, Kellerné, nem kell, hogy a férje kimenjen a frontra”. „De hát mi az, hogy korai aggság?” És azt mondja: „Az semmi, az azt jelenti, hogy a papa már nem egy igazi férfi, nem kell legalább vigyázni.” A nagymama ennek aztán roppantul megörült, és csak akkor kezdett rájönni, hogy a dolog valahol nem stimmel, amikor másállapotba került a Bandival. És akkor elment Pest egyik legismertebb nőgyógyászához, és mondta, hogy baj van. És az azt mondja: „Hány éves maga, Kellerné?” „Negyvenhárom.” „A férje bevonult?” „Nem vonult be, korai aggság.” „Á – mondja –, akkor klimax.” És megállapította, hogy ez a kezdődő klimax. Kimarad. A nagymamám megnyugodott, és amikor a klimax a hatodik hónapban elkezdte rugdosni a hasát, akkor jött rá, hogy valami nincs egészen rendben, nincs minden úgy, ahogy az orvos mondja. És akkor fölment megint, és az orvos megállapította, hogy olyan öt hónapos terhes. A nagyanyám – mondják – annyira felháborodott, hogy majdnem a haját tépte a doktornak mérgében. „Mit fognak a lányaim ehhez szólni?” Úgyhogy a vége az lett, hogy a Földes – úgy hívták ezt a nőgyógyászt – vidékre költözött, annyira megijedt a nagyanyám mérgétől.

A nagyszüleimnek öt gyerekük volt. A Marci született 1896-ban, a Bözsi született 1898-ban, anyám született 1900-ban, és 1901-ben vagy 1902-ben a Rózsi. A legkisebb fiú, a Bandi 1917-ben született, de a nagyanyám ezt egész életében restellte. Akkor már a legkisebb lánya is tizennégytizenöt éves volt, és abban az időben az, hogy egy negyvenhárom éves nő szült, az képtelenség volt. Abban a korban ez nem létezett.

Amikor a nagyszüleim jómódba kerültek, akkor elköltöztek Krisztinába. A Krisztina körút 32-ben volt a műterem, és a 34-ben, az első emeleten volt egy három-négy szobás lakásuk. Ha a nagyapám spekulált volna, vagy hallgatott volna a bankár rokonságra, akkor nyugodtan megvehetett volna négy-öt bérházat 1917–18-ban. De hát a nagyapám nem tudott spekulálni. Személyzetet tartottak, amíg jól ment nekik. Mindig volt háztartási alkalmazott [lásd: cseléd], vidéki lányok. Én még emlékszem a Mariannra. Minden lányt tartottak, takarítónőt, ilyesmit. De a nagyanyám nem tartott szakácsnőt. Nevelőnő sem volt. A gyerekeket a nagymama nevelte. A Krisztinában laktak egészen 1926-ig. És akkor 1926-ban vagy 1928-ban, a pengőre való áttérés meg a harmincas évek gazdasági válságában [lásd: 1929-es gazdasági világválság] a nagyapám már beteg is volt, becsukták az Elektrát [1927. január 1-jétől váltotta föl a koronát a pengő, 12 500 papírkoronáért adtak egy pengőt. – A szerk.]. Azt hiszem, 1928-ban csukták be. És akkor ő már eléggé beteg ember volt, mert tízéves korától egy robotember volt, aki reggel ötkor felkelt, és este tízig dolgozott. És ez egészen addig tartott, amíg a krisztinavárosi üzletét be nem csukták.

A nagyapámnak [Pest]Hidegkúton maradt egy háza – a [pest]hidegkúti Várhegyen, az most is megvan különben –, és oda költöztek ki [Pesthidegkút – nagyközség volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. Pomázi járásában, 1920-ban 4200 lakossal, a 20. század első évtizedeiben keletkezett villatelepekkel (Remetekertváros, Szögliget, Széphalom stb.). – A szerk.]. A ház mellett egy ötszáz négyszögöles kert volt két szántóval. [Pest]Hidegkúton nem volt víz, villany. Nagyapámnak azért tetszett meg, mert nagyon szép volt a kilátás a Várhegyről az egész budai hegyvidékre. A Várhegyen összesen egy tucat ház volt. Ma a Várhegyre nem lehet fölmenni, mert annyi ház van. Ha én fölmentem, és kinéztem a kisház ablakán, akkor leláttam a Remetei útig. Nem volt előttünk semmi sem, csak a kukoricás és néhány gyümölcsfa. És a szomszédságunkban talán volt hat-nyolc embernek háza. Mindenkit ismertem a Várhegyen. Az volt a szerencséje a nagyapámnak, hogy neki volt a Várhegyen egyedül egy forráskútja. A kút a hegy közepén volt, és ott volt egy forrás hat méter mélyen, és mindig nagyon jó vize volt, finom karsztvíz. Egyre kevesebb volt a víz, és kérdezte a szomszédot, a Schmidtet, hogy mit csináljon, mert alig van már víz. Ajánlották, hogy az ófaluból ki kell hívni a kútmestert. Kijött a kútmester, mondja: „Ja, kitisztítom én! Annyi vize lesz, hogy csuda!” Ki is tisztította, és többé nem is volt víz a kútban, mert kiszedte a vízzáró agyagréteget, és a forrásvíz lement ötven-hetven méter mélyre, mert az ott tiszta mészkőszikla. És akkor az volt a helyzet, hogy a nagyapám majd megőrült a méregtől, és akkor a kutat kimélyítette, csinált egy olyan tizennyolc méteres ciszternát, amiben aztán esővizet fogtak föl, de attól kezdve aztán el kellett gyalogolni valahová két kilométerre, ott volt egy kézi nyomós kút. Ivóvizet onnan kellett hozni vödörben. Persze elemlámpa volt, ez volt az egész villanyvilágítás ebben az időszakban.

A nagyapám ezt úgy rendezte be, hogy neki volt egy nyári műterme kint a Nagyréten. Oda lement, amikor május elseje volt vagy más ünnep, amikor odament több ezer ember. És hát ott is sorban álltak fényképért. Május elsején előfordult, hogy a nagyapám háromezer-ötszáz felvételt csinált. Nyolc-tíz vasárnap alatt megkereste mindazt, ami neki egy évre kellett. A Nagyréten, akik ott voltak, mind a nagyapám barátai voltak. Ugyanis a Nagyrétet ő fedezte föl, mint nyári üzletet. Ő csábította oda annak idején a Kemény Henriket, Kemény Henrik bábosnak az apját. Ott volt először a Keménynek bábszínháza a nagyapám mellett [Kemény-család – vásári bábjátékosok. Egy 1897. január 26-án, Budapesten kelt irat szerint a Galíciából érkezett Korngut Salamon (185?-1930) előadásokat tarthat a fő- és székváros kivételével. Kemény Salamon a század végétől az 1920-as évekig cirkuszigazgató, bűvész és bábszínház-tulajdonos volt. 1912-ben fiával, az Amerikából hazatért Kemény Henrikkel (?-1945) megalapította a Columbia Magyar Mechanikai Színházat, amely azonban alig egy esztendő után tönkrement. 1920-ban a Fehérvári úton nyitottak színházat, majd 1926-ban id. Kemény Henrik végleg letelepedett a Népligetben (más források /Wikipédia/ szerint 1926-ban a Hűvösvölgyi Nagyréten emeltek új bábosbódét). A szemtanúk beszámolója szerint id. Kemény Henrik kivételes erejű bábjátékos volt, kiváló komédiás, virtuóz marionettista. Az 1930-as években hivatalosan Paprika Jancsi lett a fő figurájuk neve. Id. Kemény Henrik 1945-ben eltűnt. Fia, ifj. Kemény Henrik (sz. 1925) lépett az örökébe. Népligeti színházát 1953-ban államosították, majd bezárták. Ettől kezdve az Állami Bábszínházban lépett föl, majd a hatvanas évek elejétől önállóan tevékenykedett, eredeti, hagyományos formájukban játszotta a család Vitéz László darabjait. Főbb alakításai: Vitéz László kalandjai, Hakapeszi Maki, Süsü sárkány, Furfangos Frigyes, Gyufa Gyuri, Sakk Matyi (Forrás: Magyar Színházművészeti Lexikon; Wikipédia). – A szerk.]. Akkor oda csábította a barátját, a Balázst, aki pincér volt egy nagy étteremben, és mondta neki, hogy ad neki kölcsönt, hogy nyisson egy nyári kerthelyiséget. És az annyira bejött a Balázsnak,

hogy három vendéglőt tudott csinálni, egyet a Hűvösvölgyi végállomásnál, egyet a Nagyréten és egyet itt, a Rózsakertnél. És emlékszem, a Balázs, valahányszor találkoztak, mindig annyira rajongott a nagyapáért. Mindig mondta: „Lipót, ameddig én élek, te mindig annyiszor jössz be sörözni, amennyiszer akarsz, és azt eszel, amit akarsz.” Tulajdonképpen az egész falu, aki ott kint volt, azokat mind ő vitte oda.

A nagyapámnak egész [Pest]Hidegkút a barátja volt. Olyan nyíltszívű, barátkozó ember volt. A barátai kilencven százalékban svábok voltak. A nagyapámnak az anyanyelve nem magyar volt, hanem német. A nagyanyám kedvéért tanult meg magyarul. Német anyanyelvű volt, de csodálatosan megtanult magyarul. Voltak zsidó barátai, de mivel egy koldus családból jött, a zsidó barátai még csak nem is zsidó középosztálybeliek, hanem zsidó prolik voltak. A Keller nagyszüleim nem igazán éltek zsidó életet. A nagyanyám tartotta volna, de a nagyapám nem. Egy zsidó proli családban nem tartották. Nagyobb ünnepeket tartottak. A Ros Hásánát tartották, amennyire tudom, időnként a szédert is megtartották. A Jom Kipur meg tartották. Káporót [lásd: kápóresz] is csináltak annak idején. És persze zsidó esküvőjük volt, de azt nem tudom megmondani, melyik zsinagógában. Budapesten tulajdonképpen a zsidó hagyományokat az ortodoxia őrizte. A nagymama egy ortodox családból jött, de ő meg férjhez ment egy kis proligyerekhez, aki ugye mit hozott otthonról? Semmit. A nagymama testvérei, a Reich fiúk, erőteljesen őrizték a zsidó hagyományt. Rendszeresen jártak minden pénteken, szombaton templomba, kóserek voltak [lásd: étkezési törvények]. Ők zsidóként éltek. A nagymama szerintem azért tudott elszakadni ettől a világtól, mert nagyon megtalálta a párját a nagyapámban, és messzemenőig, mindenféle kompromisszummal fenntartotta azt a meleg családi légkört, ami volt.

A Reichek soha nem tekintették igazán rokonuknak a nagyapámat. Az nagyon furcsa volt, amikor a nagyanyám testvérei találkoztak a nagyapámmal, nem azt mondták, hogy Lipót, hanem Keller úr. Tartották a kapcsolatot, de ő Keller úr volt. Három lépés. Nem a nagyapám nem akarta a kapcsolatot tartani, de hát a Reichek nem felejtették el, hogy a nagyapám annak a pincelakó prolinak volt a gyereke. Hiába volt, hogy a nagyapám százszor többet olvasott, műveltebb, mint bármelyik Reich, de azt nem felejtették el neki. Nekem a családi ideálomat a nagyapámék jelentették, nem az apámék családja. Ez egy harmonikus, vidám, a gyerekeket maximálisan humanista szellemben nevelő família volt. A nagyapám haláláig olvasott. Hetvenéves korában halt meg, tüdőrákban. Heinét vittem be neki a halála előtt, az volt a kedves költője. És teli volt az ágy környéke könyvekkel. Nem olyan volt, mint a többi Keller fiú vagy lány, mert azok aztán soha nem vettek könyvet a kezükbe. Ő egy kivétel volt a Keller famíliában, meg kell hogy mondjam. Volt ugyan egy testvére, akit eléggé szerettem, a Simon, a bátyja. Nagyon aranyos volt, csak hát egész más. Ő nyomdász volt, meg szedő, korrektor. Az is értelmes volt, de azért nem is közelítette emberileg a nagyapámat.

A nagyapám egy egészen fantasztikus figura volt. Ezeremester volt, mindent meg tudott csinálni. És tündéri személyiség volt. Én azóta sem ismertem hozzá fogható. A nagymama meg? Nem tudom, ismeri-e a pszichológiát. Van a Jungnak ez a meghatározása, hogy introvertált-extrovertált. A nagyapám egy teljesen extrovertált személyiség volt, majdnem olyan, mint egy jó színész. Nagyon tudott az emberekkel bánni. Hallatlanul. A gyerekeivel is. A nagyanyám meg pont az ellenkezője volt, egy teljesen introvertált személyiség. De kettejük közül a nagyanyám volt az erősebb. A nagyapám úgy érezte, hogy megfogta az Isten lábát, hogy egy ilyen csodálatos nőt, mint a nagyanyám elvett. Anyusnak mindenben igaza volt. Egy csodálatos emberpár volt a nagyapám és

a nagyanyám. Soha senkinek jobb házasságot és harmonikusabb életet nem kívánok, mint az övéké volt. A görög mitológiának voltak ők az eszményi házaspárja. Szenzációsan éltek, mint Philemon és Baucis [Philemon és Baucis, a kisázsiai Frígia népeinek mondáiban szereplő öreg házaspár, a házastársi hűség jelképe. – A szerk.].

Az édesanyám, Keller Izabella 1900. január ötödikén született Budapesten, és 1988. november tizennegyedikén halt meg. Nyolcvannyolc éves volt, amikor meghalt. Ő hasonlított legjobban a nagyapámra. Extrovertált, nagyon tehetséges személy volt az anyám. Az a helyzet, hogy tarkabarka élete volt anyámnak. Álom gyerekkora volt, mert olyan családban élt, ahol a férj és a feleség úgy éltek, mint a mesebeli házaspár. Ezért voltak annyira összetartók maguk a testvérek is, a Keller gyerekek. Ha jól tudom, óvodába nem jártak, mert volt már akkor mindig valaki, aki őket sétáltatta. Alkalmazott már volt, jómódban voltak. Az alkalmazott nem nevelte a gyerekeket, hanem csak sétáltatta, ha a nagyanyám nem ért rá az üzlet miatt vagy más miatt. Amikor elkezdtek iskolába járni, helyi iskolába jártak ottan, Budán. Az anyám, amikor cseperedett, akkor már a nagyapám jóvoltából elég jómódúak voltak, úgyhogy anyám jó iskolákba tudott járni. Az elemi iskolát, ha jól emlékszem, a Személynök [ma: Balassi Bálint] utcai fővárosi elemiben végezte. Ez nem zsidó iskola, hanem állami. A tanító nénijével, aki még első osztályban tanította, a Szemkeő nénivel megismerkedtem, és el volt anyámtól bűvölve még évek múlva is. Azt mondta, hogy ő volt a legtehetségesebb tanítványa. Az anyámat a négy elemi után beírták a skót missziós iskolába [lásd: Skót egyház]. Nem tudom, soha nem jöttem rá, hogy miért oda írták. Oda járt a Vörösmarty utcába, ott volt a skót misszió iskolája. Befejezte a polgárit, és aztán általános volt, hogy most valami mást kell csinálnia. Ő szeretett volna gimnáziumban tanulni tovább, de a Reichék nagyon ellenezték. A Reichéknél az volt, hogy a lányok lehetőleg ne tanuljanak, menjenek férjhez. Anyám viszont nem akart férjhez menni, hanem tanulni akart. Úgyhogy magánúton tanult. A saját zsebpénzét vetette be. Szerencsére rendkívül nagy zsebpénze volt anyámnak. Elmondta, hogy minden hónapban a nagyapámtól kapott háromszáz koronát. A korona mai árfolyama kábé ezerszeres. Szóval ez volt a zsebpénze. Ebből ő egyrészt fedezte a magántanulását, másrészt pedig elverte.

Előbb gimnáziumba járt, aztán járt Színiakadémiára, egészen addig, amíg az egyik nagybácsi rá nem jött, hogy Színiakadémiára jár, és megfenyegette, hogyha még egyszer meglátja a Színiakadémia környékén, akkor lelövi. Mert nálunk csak tisztességes lányok nőttek föl – mondta. Anyám gyerekkorában, amikor a nagyanyám még bejárt a Király Színházba meg a másikba, a Bonbonnière kabaréba öltöztető szabónak, nagyon jó színészeket ismert meg. Egy sereg jobbnál jobb színészt. Nem beszélve arról, hogy a nagyapámnak az első segédje például az első üzletében a Rátkai Márton volt [Rátkai Márton (1881–1951) – színész, pályájának meghatározó éveit (több részletben) a Király Színházban töltötte mint táncoskomikus, de más színházakban és külföldön (USA, Bécs) is vendégszerepelt. Művészetének igazi területe az operett volt ugyan, de az 1930-as évektől egyre sűrűbben vállalt prózai jellemszerepeket. 1947-től haláláig a Nemzeti Színház tagja, a Színművészeti Főiskola tanára volt (Magyar Életrajzi Lexikon). – A szerk.]. Fényképészsegéd volt. Istentelen fényképészsegéd volt, de viszont nagyszerű mókamester. Úgyhogy a nagyapám beszélte rá annak idején, hogy menjen a Rózsahegyihez, és végezzen színiiskolát. És ezért a nagyapám minden bemutatóra kapott két potyajegyet a Rátkai Mártontól, amíg élt [Forrásaink szerint Rátkai Márton a Színművészeti Akadémián végzett 1903-ban. Az iskola a Színművészeti Főiskola elődje volt. 1865-ben alapították az állami felügyelet alá tartozó Országos Színészeti

Tanodát, amely 1885-től az Országos Színésziskola, az 1887–88-as tanévtől az Országos Magyar Királyi Zene- és Színművészeti Akadémia nevet viselte. 1893-ig drámai színészek és operaénekesek képzését egyaránt ellátta, ekkor az utóbbit a Zeneakadémia vette át, és az intézmény Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémia néven önállósult (Rózsahegy a maga iskoláját csak 1909-ben nyitotta meg) (Magyar Színházművészeti Lexikon). – A szerk.]. Anyám végül a színiiskolát a Reich nagybácsik miatt otthagya. És akkor a bátyja bevitte a Galilei Körbe, és a Galilei körnek lelkes látogatója lett nagyanyám és nagyapám legnagyobb bánatára. Ez volt a gyerekükben az első csalódás. A bátyjával, a Marcival együtt kezdett el odajárni. A Marci volt a nagypapám elsőszülött fia, aki mintatanuló volt, mindent jelesre csinált. Amellett a Marci egy barom erős pali volt, százkilencven magas, nagy atléta, valami kilenc-tíz aranyérem tulajdonosa. Én hatvankilenc évesen ismertem meg, de olyan fogása volt a kezének, hogy a vasat eltörte volna. Aztán a Marcinak 1915-ben be kellett vonulnia, mert akkor már tizenkilenc éves volt. 1915-től 1919-ig volt frontkatoná. Anyám a Galilei körben mindent csinált, amire a tanára, Kelen Jolán megkérte. A Kelen család a magyar munkásmozgalom kiemelkedő szereplője volt. A Kelen József az első kommünben népbiztos lett [Kelen József (1892–1939) – elektromérnök, a Kommunisták Magyarországi Pártjának (KMP) egyik alapítója. A Tanácsköztársaság alatt a szociális termelés népbiztosa volt, életfogytiglani fegyházra ítélték, 1922-ben fogolycsere révén került ki a Szovjetunióba. Magas állást töltött be, majd a törvénysértések áldozata lett. – A szerk.]. A felesége pedig a Galilei Körből szintén a magyar kommunista pártnak lett az egyik főszervezője [Kelen Jolán (Kelen Józsefné, szül. Fried Jolán) (Munkács, 1891 – Budapest, 1979) – kereskedelmi iskolai tanár (1910–1918), az antimilitarista mozgalomban való részvétele miatt tanári állásától megfosztották. A Tanácsköztársaság alatt a Közoktatásügyi Népbiztosság Gyermekszociális osztályának vezetője volt. 1919 őszén Bécsbe emigrált, 1922-ben Moszkvába került (főiskolai tanár, szerkesztő). Közben 1926-tól 1931-ig Berlinben a Szovjetunió kereskedelmi képviselőjének tisztviselője. 1954-ben tért haza; az MSZMP Párttörténeti Intézetének munkatársa volt. – A szerk.]. A Kelennek a testvére volt a Korvin Ottó [(1894–1919) – a KMP egyik alapítója, a Tanácsköztársaság alatt a belügyi népbiztosság politikai osztályának volt a vezetője, megszervezte a tanács hatalom védelmi apparátusát, irányította a forradalmi terrort. – A szerk.]. A Kelen Jolán néni óriási hatással volt az anyámra. Ha jól emlékszem, franciára tanította. De rendkívüli személyiség volt a Jolán néni. Őt még én is ismertem. Teljesen a Jolán néni hatása alá került.

Az anyám a Galilei Körben azt csinálta, amit akkor a többi diák: az anyagaikat, a sajtótermékeiket terjesztette, és mindenben részt vett, amiben lehetett. Teljes vállszélességekben belevetették magukat a Galilei Kör politikai tevékenységébe, üdvözlői és előmozdítói voltak a Károlyi-féle polgári forradalomnak A Kommünben [lásd: Tanácsköztársaság] nem vállalt semmilyen szerepet, mert akkor összesen tizennyolc éves volt, de utána annál lelkesebben vett részt mindenben. Amennyire én tudom, az itteni pártnak egyik illegális aktivistája lett, aki a Vörös Segélynek dolgozott, amikor én kisgyerek voltam, Martos Flórával [Martos Flóra (1897–1938) – vegyész. 1918-ban lépett be az SZDP-be, melynek balszárnyához tartozott. A Tanácsköztársaság idején a gyermekbarát mozgalomban tevékenykedett. A Tanácsköztársaság bukása után az internáltak megsegítésében vett részt, majd kapcsolatba került az illegális kommunista mozgalommal. 1927-ben a Vörös Segélyt szervezte, majd vezette. Többször letartóztatták (Magyar Életrajzi Lexikon). – A szerk.]. A bátyjának, Marcinak pedig el kellett menekülnie Magyarországról 1919-ben, mert a Vörös Hadseregnek volt az egyik vezető tisztje [A Magyar Vörös Hadseregről, a Tanácsköztársaság fegyveres erejéről van szó, amelynek felállítását 1919. március 22-én rendelték el, augusztus 6-án

pedig felozlatták. – A szerk.]. Előbb Csehszlovákiába [lásd: Első Csehszlovák Köztársaság] került, akkor bekerült az Internacionáléba és a kommunista úttörőszövetségnek lett egyik funkcionáriusa, aztán kikerült az Egyesült Államokba. Ott kitanulta az ácsszakmát, bekerült egy óriási bútorgyárba, és ott is szakszervezetet szervezett. A nagyapám ezt azért nem értette, mert a nagyapám abszolút egy proligyerek volt, és nem hitt semmiféle kommunista elvet. Nem hitt ilyenekben. Teljesen le volt döbbenve, hogy a gyerekei közül pont az elsőszülött fia és a legkedvesebb lánya, aki olyan, mint ő, ilyenekbe belekeveredik.

Az anyám zsidósághoz való viszonya azért volt laza, mert ő már fővárosi iskolában kezdte, a skót missziós iskolában folytatta, és a skót missziós iskolában – különben sok zsidó kispolgári lány járt oda – a református lelkészek igyekeztek kitéríteni őket. A skót missziós iskolának az volt az érdekessége, hogy nagyon sok kitért, áttért zsidó lelkész dolgozott ott. Ez annak a folyamatnak a része, hogy itt a zsidóság tekintélyes része nagyon erősen asszimilálódott. Túlságosan asszimilálódtak. Az anyám tizenhárom-tizennégy éves koráig volt, hogy járt zsinagógába, rendszerint anyai nagybátyjaival, a Lajoskával és az Artúrral. Aztán persze később már nem járt. Amikor az én bár micvóm volt, eljött. Az anyám, miután a nagyanyám egy darabig tartotta a Ros Hásánát és a nagyobb ünnepeket, sokkal többet őrzött meg a zsidóságból, mint apám. Apám szinte semmit.

A Vázsonyi nagyszüleim nagyon kevésbé nevelték zsidónak a gyerekeket. Az volt a törekvés, amennyire lehet, asszimilálódni. Magyarra válni szokásban, mindenben. Épp csak ki nem tértek. A Vázsonyi család azért távolodott el ennyire a zsidóságtól, mert megszedítette őket az a lehetőség, amit a korabeli Magyarország fölkinált. Azt hitték, hogy a liberalizmus és a polgári egyenlőség távlatokat jelent a zsidóság számára. A magyar zsidóság ezért olyan mértékben asszimilálódott, ahogy Európa semelyik zsidósága sem. Nagyon nehéz magyarázatot találni, és megérteni, hogy egy mélyen vallásos rabbinak a tizenhat gyerekéből négy-öt rabbi lesz, a többi pedig hol tartja a vallását, hol nem. Lehet, hogy ott a családban nem jelentett akkora örömet a vallás gyakorlása, mint amennyit kellett volna, hogy jelentsen. Ha jól tudom, az egyik nagybátyám, a Pista, apámnak az egyik öccse áttért református hitre, de szerintem azért, hogy a BESZKÁRT-hoz fölvegyék. Máshogy nem is vették volna föl. Annak idején a Vázsonyi Vilmosnak az egyik nagy tette az volt, hogy ő hozta létre az úgynevezett első államosított vállalatokat. Tehát a három közúti vasúttársaságot ő vette fővárosi tulajdonba. Ő hozta létre az Elektromos Műveket [1893-tól két magánvállalat, a Budapesti Általános Villamossági Részvénytársaság (BÁV Rt.) és a Magyar Villamossági Részvénytársulat (MV Rt.) mint részvénytársaság gondoskodott a budapesti áramszolgáltatásról. 1914-ben a két áramszolgáltató vállalat egyesítésével megalakult Budapest Székesfőváros Elektromos Művei (BSzEM). A vállalatot 1918–1950 között a Fővárosi Tanács irányította. Ezekben az években a vállalat berendezéseit jelentős mértékben gyarapította, gazdaságosabbá tette és korszerűsítette. E munka eredményeként vált Budapest Székesfőváros Elektromos Művei a főváros legnagyobb önálló vagyonú vállalatává. – A szerk.]. De az 1930-as években zsidót már nem vettek föl a BESZKÁRT-hoz. A Dezsőék, a Weiszfeld fiúk még nagyjából tartották a vallást. Még a nagyapámnál is előfordult, hogy Ros Hásáná után volt az a kaporó [kápóresz] azzal a kakással és tyúkkal, és azt még velem is csinálta, érdekes módon, apám. Érdekes módon, apám, aki teljesen ateista volt, ezt még tartotta. Hogy miért, az rejtély előttem.

Apám 1897. május tizennegyedikén született. Ő volt a Vázsonyi nagyapám elsőszülöttje. Két lány- és hat fiútestvére volt. Háztartási alkalmazottak apám gyerekkorában még voltak, ilyen vegyesen,

szlovák, német, akiket Pesten lehetett akkor találni. De apámnak nevelőnője már nem volt. Nem is lehetett apámat nagyon nevelni, nagyon nehéz fiú volt. Apám gyerekkora viharos gyerekkor volt, mert állítólag a legrosszabb gyerek volt, akit Pesten föl lehetett fedezni. Hihetetlen komisz gyerek volt, azt mondják. Mivel sokan voltak, nagyon nehéz volt ellenőrizni a gyerekeket. Azt tudom, hogy az apám otthon is nagyon sok rossz fát tett a tűzre. Ezt legalábbis a nagynénjétől tudom, az Ida nénit még ismertem, és őrzök is egy olyan fényképet, ami az apámnak a turpisságát megörökítette. Az apámat nagyon rendesen, tisztességesen iskolázták. Először Újpesten járt iskolába, aztán a Munkácsy Mihály gimnáziumba írták be, ahonnan az év közepén kicsapták, és pedig a hittanórán tanúsított kibírhatatlan magatartása miatt [Munkácsy Mihály gimnázium nem volt. Minden bizonnyal az 1909-től a Munkácsy utcában működő állami főgimnáziumról, a Kölcsey gimnázium elődjéről van szó. Az iskoláról a későbbiekben még lesz szó. – A szerk.]. Bohóckodott állandóan, a korabeli papok vagy hitoktatók pedig nem nagyon tűrték, hogy a hittanórán valaki bohóckodjon. Ennek aztán az lett a következménye, hogy állandóak voltak a súrlódások. Vagy mert megdobálta a tanárt, vagy valamit mindig elkövetett. Az utolsó nagy tette az volt, hogy húsvét tájékán, amikor azt hiszem, egybeesett a húsvét a Pészahhal, akkor vett a terézvárosi búcsún egy kereplőt, és a hittanórára bevitte a kereplőt, és amikor a pap bácsi elkezdett beszélni, akkor elkezdte a kereplőt csavarni. És amikor odament, hogy elvegye tőle, akkor az apám bebújt a padok alá, és az osztály legnagyobb megdöbbenésére mindaddig használta a kereplőt a padok alatt, amíg a pedellus és az igazgató segítségével valahogy ki nem vonszolták.

Akkor nagyapám beíratta apámat a Vas utcai kereskedelmi középiskolába, ahol aztán érettségizett [Az 1908-ban alapított Vas utcai felső kereskedelmi (teljes nevén Gróf Széchenyi István Felső Kereskedelmi Iskola) a negyedik ilyen iskola volt Budapesten. A cél az volt, hogy „a kereskedő pályára készülő tanulóknak a nélkülözhetetlen általános műveltséget megadják, s egyúttal jövőendő pályájukon szükséges szakismeretekben részesítsék”. Az új, a polgári iskolára épülő képzési forma hamar népszerűvé vált. Az első években bérlakásokban folyt a tanítás, a Lajta Béla tervezte épület 1913-ban készült el. – A szerk.]. A Vas utcai kereskedelmi az ország egyik legnívósabb iskolája volt érdekes módon. Csak az volt a pech, hogy a tanári kar, ami egy eléggé magas színvonalon lévő tanári kar volt, döntő többsége szélsőbalra húzott. Tehát ez egy olyan furcsa dolog, hogy a Vas utcai kereskedelmi iskolának egy csomó akadémikus meg tudós tanára is volt, és a népbiztosoknak több mint a fele onnan került ki. A Kelen József például, meg a Korvin rokonsága mind onnan került ki. Amikor apám letette az érettségét ott, akkor volt a Polgári Demokrata Párt Magyarországon a legerősebb. Vázsonyi Vilmos tekintélyének a csúcspontján volt, mert akkor volt az, amikor a kormány ellenében pert nyert, megvédte a Désy Zoltánt, szóval látszott, hogy rövidesen miniszter lesz, és akkor törölték az apámnak a fegyelmi büntetését [Désy Zoltán függetlenségi párti képviselő 1912-ben Európa legnagyobb panamistájának nevezve, azzal vádolta meg Lukács László munkapárti miniszterelnököt, hogy 1910-ben, pénzügyminiszterként 4,8 millió koronát juttatott közpénzből a Nemzeti Munkapárt választási kasszájába. A törvényszék 1913. június 8-án Désyt fölmentette a nyilvános rágalmozás vádjára alól, a Lukács-kormány pedig még aznap lemondott. – A szerk.]. Úgyhogy az apámnak lehetővé tették azt, hogy a kereskedelmi érettségi után 1916-ban különbözetivel letegye a gimnáziumi érettségét.

Aztán Vilmos bácsi – aki nagyon szerette apámat – rábeszélésére apám a jogra járt. Apám az apjával elég nehezen jött ki, de a Vázsonyi családdal nagyon jó volt a kapcsolata. A Vázsonyi Vilmos kifejezetten szerette, úgy tekintette, mint a saját fiát. Azért akarta jogásznak. És az apám is

rajongva szerette a Vilmost. Anyyra szerette, hogy amikor én megszülettem, akkor levélben kérte a Vilmost, aki akkor már Badenben volt, elvállalja-e azt, hogy ő lesz a koma. Mert ugye a brit milára mindig kellett egy koma [Koma (szándák / kvatter) – az a személy, aki az újszülöttet tartja a körülmetélésnél. A koma feladatot vállal a gyermek további sorsának irányításában, segítségével (ezért is emlegetik az interjúalanyok gyakran „keresztapaként”). – A szerk.]. És úgy volt, hogyha a Vilmos hazajön, akkor ő lesz a koma. De aztán ebből nem lett semmi, mert Vilmos bácsi akkor már a bádeni szanatóriumban feküdt, és május huszonkilencedikén meg is halt. Ezért lett a fia, a János az apámnak a komája. Ezért lettem én János. Apám, azt hiszem, 1917-ig járt a jogra, mert be kellett volna vonulnia a frontra. Be is hívták, de akkor már volt annyi befolyása a Demokrata Pártnak, hogy apámat, amikor átesett az alaki kiképzésen, a Fővárosi Közúti Vasúttársasághoz rendelték honi szolgálatra mint katonát. Tehát nem került a frontra, hanem odakerült a katonai parancsnok mellé. A katonai parancsnok pedig nagyon unta őt, és a Sándor Pál szolgálatára rendelte be. A Sándor Pál volt akkor a Fővárosi Közúti Vasúttársaság főrésztvényese, igazgatója volt és parlamenti képviselő [Sándor Pál (Hódmezővásárhely, 1860- ?) – 1901-től országgyűlési képviselő. Drezdában és Budapesten tanult, kereskedelmi akadémiai érettségit tett, tőzsdetanácsos volt, a székesfővárosi törvényhatósági bizottságnak, a budapesti kereskedelmi és iparkamarának, az országos tarifabizottságnak, valamint a statisztikai értékmegállapító bizottságnak a tagja. Az országos kereskedelmi és iparcsarnok másodelnöke volt. Tagja volt a közgazdasági bizottságnak (Magyar Országgyűlési Almanach az 1901–1906. évi országgyűlésről). Elnöke volt az egyesült lipótvárosi polgári körnek. „Nagy érdemeket szerzett az ország kereskedőinek szervezésével, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés létrejötté nagyrészt az ő agitációjának köszönhető. 1901-ben és 1905-ben szabadelvűpárti programmal a budapesti V. kerület képviselőjévé választotta” (Uo., 1906–1911.). – A szerk.]. A Vázsonyi Vilmostal elég jó viszonyban volt. Szóval ott volt ő katona egészen 1918-ig, illetve a Sándor Pálnak volt a személyi titkára.

Az anyám és az apám még a háború előtt ismerkedtek meg, de akkor még nem úgy nézett ki, hogy az anyám valaha összekerül vele. Anyámnak akkor volt egy vőlegénye, Megyeri Krausz Howard Olivér, aki 1922-ig volt a vőlegénye, aztán a spanyolnátha elvitte [A spanyolnátha volt a 20. század első nagy járványa, 1918–1919-ben 20–21 millió áldozata volt. (Magyarországon 1918 októberében például 44 ezren haltak meg a betegségben). – A szerk.]. Ő is zsidó volt. Az apámnak kilátása sem volt arra, hogy az anyámat akár csak elvegye. Anyám elmondása szerint az állatkertben ismerkedtek meg apámmal tizenhárom évesen – persze akkor még nem volt vőlegénye, az csak tizenhét éves korában lett –, ahová az anyám, szokása szerint ötven barátnőjével ment ki. Általában mindig egy csapat lánnyal járt, mindig rengeteg barátnője volt. Ott szembetalálkozott a Marci bandájával, amibe az apám épp akkor belesodródott, mert épp akkor került a Vas utcai kereskedelmibe. Az apám hozzácsapódott, mert az apám respektálta a nagyon erős fickókat. Amikor összeakadtak a Marcival, kérdezte, hogy ki ez a srác, aki veled van. Hát – azt mondja – ez a Vázsonyi, nagy csirkefogó, nem érdemes rá szót sem vesztegetni. És akkor azt mondja az Editke mögötte – emlékszem az Editkére, a Holstedterre –, „Kiugrik a szeme, úgy néz téged!” – mármint az apám. Azt mondja: „Hadd nézzen, az lesz a férjem!” – mondja az anyám fennhangon, amire az egész társaság elkezd röhögni. Ezt az anyám jópofaságból mondta, abszolút. És mit tesz Isten! Persze a Marcinak a Krausz Howard Olivér is a barátja volt. Úgy ismerkedtek meg, hogy az Olivér nem nagyon tudott magyarul, amikor Pestre kerültek, mert kint született az Egyesült Államokban. És ugye jobban beszélt angolul, mint magyarul. A Marci pedig lelkesen tanulta az angolt, mert

igyekezett menősködni a társaságban. Anyám is nagyon szerette a nyelveket. Németül nagyon jól beszélt, angolul gyengébben. Aztán azért is lépett vele kapcsolatba. Meg anyám egy rendkívüli szép nő volt. Csodaszép lány volt. Szerintem a legszebb volt a három Keller lány közül, bár őt okosnak mondták. Ő volt az okos. A hivatalos szépség a nővére volt. Egész más típus volt, az apjára hasonlított.

Szóval az apám bent volt a baráti társaságban. És akkor egy időben az apámat a Marci becsábította a Galilei Körbe. Ott is találkoztak, de az anyám életében csak az 1920-as években, a Howard halála után kezdett szerepet játszani. Az apám is a Marci hatására kezdett a Galilei Körbe járni. De azt titkolta, restellte, a Vilmos bácsinak nem merte elmondani sose, ugyanis a Vilmos bácsi egy meggyőződéses antibolsevista volt, aki a kommunistákat becsukatta mint igazságügyi miniszter, és tűzzel-vassal irtotta, amennyire lehetett. Nem értett egyet magával az eszmével sem, és minden forradalomnak ellensége volt. Viszont velejéig kispolgár volt, demokrata volt, és azt mondta, hogy meg kell védeni a kisembert. Aztán persze megtudta, hogy apám a Galilei Körbe jár. Az apám a háború után átment a Műegyetemre, és a Műegyetemen elkezdte szervezni az Általános Mérnökök Szakszervezetét, hogy a Marcinak meg a haveroknak tessen. És annak az lett a következménye, bár egyebet nem csinált, mint ilyen szakszervezeti szervező lett, hogy vérdíjat tűztek ki a Műegyetemen a fejére. És akkor figyelmeztették a barátai, akikkel együtt járt a mérnöki karra, hogy „Tibor, ne menj be, mert vérdíjat tűztek ki a fejedre!”. Az apám meg bement. A különítmény [lásd: fehérterror] elkapta, félholtra verték, és elmentek bedobni a Ferenc József hídról [ma: Szabadság híd] a Dunába. Aztán valakinek eszébe jutott, hogy ez a Vázsonyi Vilmos rokona, és aztán úgy gondolták, hogy mégse dobják a Dunába, kivették a zsebéből az utcaövet, és bevitték a Fővezérségre. A Fővezérség a Gellért Szállóban volt [Itt rendezte be ideiglenesen Horthy a főhadiszállását, miután bevonult Budapestre. – A szerk.]. A Gellért Szálló pincéjében pedig politikai foglyokat és túszoikat tartottak, és oda bedobták az egyik rácsos rekeszbe az apámat. És olyan szerencséje volt, hogy az egyik foglár annyira részeg volt, hogy mellécsukta a zárat. Ezt apám rögtön észrevette, és a folyosórendszeren át, egy ilyen kisablakon át ki tudott bújni, és el tudott menekülni a hegyen át. Akkor a nagyapámnak már megvolt a [pest]hidegkúti háza, és oda menekült ki, és ott elbújt. Egy hónapig ott bujkált. Egy hónap múlva az anyja meglátogatta, de nem ismerte meg a saját fiát, mert olyan állapotban volt. Körülégették a nyakát, borzasztó dolgokat csináltak vele. Ez 1919-ben volt. Akkor segítettek neki, és tudott emigrálni Bécsbe.

Bécsben, a cipőgyáros Weiszfeldnél húzta meg magát, és közben a Vilmos bácsi meg emigrációba kényszerült Badenbe, és ott apám megkereste a Vilmos bácsit, és a Vilmos bácsi akkor nemcsak hogy megbocsátotta a ballépését, hanem még hozzásegítette, hogy a bécsi egyetemen tudjon tanulni. Az apám a tanulmányait tulajdonképpen a bécsi műegyetemen fejezte be. Mérnök lett, de mérnökként nem tudott elhelyezkedni, mert nem nosztrifikálták a diplomáját. 1928-ig kilenc esetben kérte az egyetemen, hogy nosztrifikálják a diplomáját. Az utolsót 1927-ben Oltay Károly utasította el [Oltay Károly (1881–1955) – mérnök, műegyetemi tanár, az MTA I. tagja (1918–49) volt. 1927-ben létrehozta a Magyar Geodéziai Intézetet, amelynek tudományos működését ő vezette. Több, széles körben használatos geodéziai mérőműszer szerkesztője volt (Magyar Életrajzi Lexikon). – A szerk.]. Politikailag nem találták indokoltnak, hogy a bécsi diplomáját nosztrifikálják. Tulajdonképpen az ő diplomáját csak 1946–47-ben nosztrifikálták, és az első mérnöki állását csak jóval a második világháború után, 1950-ben kapta meg. Apám 1922-ben jött haza, és azonnal rendőri felügyelet alá helyezték [A rendőri felügyelet minden bizonnyal akkor is azt jelentette, hogy

meghatározott időpontok között köteles volt otthonában tartózkodni, a lakóhely-változtatást bejelenteni, és meghatározott időpontokban a rendőrségen jelentkezni. Esetleg eltilthatták bizonyos nyilvános helyek vagy alkalmak látogatásától is. – A szerk.]. Hogy nem internálták, az csak azért volt, mert mégsem merték a Vilmosnak az öcsikéjét internálni. Azért jött haza, mert úgy érezte, hogy neki a mozgalomban nem volt része, és nyugodtan hazajöhet. A Marcinak volt része, az anyámnak volt része, de neki nem volt része. Ő csak egy szerencsétlen zsidó volt, aki belekeveredett valamibe, amiben semmiféle politikai része nem volt. Baloldali volt persze, de polgári demokrata, nem kommunista. Nem ugyanazok a fogalmak. És ezt már nagyon nehéz embereknek megmagyarázni. Nagyon nagy különbségek voltak a baloldalon is. A nagyszülők nem voltak elragadtatva. Ez volt az életüknek az első nagy pofonja, hogy az ő gyerekeik ilyenbe keveredtek bele. Nem ebben hittek, nem ebben nevelték őket.

Amikor apám hazajött Bécsből, utána került közelebbi kapcsolatba az édesanyámmal. Az anyám akkor eléggé le volt törve, mert szerette a Krausz Howardot. A Krauszéknak ugye az volt az aranyos sorsuk, hogy ők is tönkrementek a nagy gazdasági világválság idején, 1930-ban, úgyhogy végül beköltöztek abba az alapítványi kereskedők menházába, amit ők alapítottak [1938–1948 között működött a Budapesti Kereskedők Menháza. – A szerk.]. Az anyám engem sokszor vitt el oda, azért tudom, hogy ez így volt. Úgyhogy az apám, mivel anyám mindig tetszett neki, megragadta az alkalmat, amikor látta, hogy az anyám maga maradt, és akkor sokkal többet keringett körülötte, mint a többiek. Az apám aztán különféle helyeken dolgozott, de a szakmáját nem gyakorolhatta. Abban reménykedett, hogy majd nosztrifikálják a diplomáját, és a szakmában tud elhelyezkedni. Anyám kitanulta a fényképészetet, kapott fényképészegédi oklevelet, dolgozott az apjánál, de dolgozott egy csomó más helyen. De az anyám nem hagyott föl a munkásmozgalmi kapcsolataival. Járt a munkás színjátszókhöz, szóval ez végigkísérte anyám életét [„Az illegális KMP közvetlen vagy közvetett irányításával működő ... színjátszó csoportok egy része nemcsak legális, hanem illegális előadásokat is tartott. A csoportok és személyek is rendszeresen változtatták működésük színterét. Az illegális előadásokra csak ismert, megbízható embereket hívtak, s a rajtaütés elhárítása végett csak kevés, könnyen szétszedhető-összerakható díszletet használtak, jelmez alig. Őrséget állítottak, s ha hívatlan személy érkezett, a színjátszók és a közönség az asztalok köré ült, mintha csak szokásos összejövetelelről volna szó. A munkásmozgalmi balszárnyához tartozó emberek számára szinte kultikus szerepe volt ezeknek az előadásoknak: azonosságtudatukat erősítette. ... E mozgalomban élt a legeleveníebben egy autonóm munkáskultúra kialakításának szándéka, s ennek megfelelően továbbéltek benne a »weimari«, »proletkultus« stílus szimbólumrendszerei, a Brecht-féle »elidegenítési« módszer. Műsoraik: színdarabok, színdarabrészletek (pl. Ernst Toller, Hauptmann, Gorkij műveiből), élő újság, pantomim, szavalókórus, ének- és mozgáskórusok és ezek kombinációi, dramatizált versek, élőkép, színpadi törvényszék, jelenetek a 100%, a Társadalmi Szemle, a Szocializmus című folyóiratok cikkei nyomán. ... A színhelyek többnyire munkásotthonok, szakszervezeti helyiségek, a gödi Duna-parti üdülőtelep, időnként ... a Zeneakadémia kisterme” (Kovalcsik József: A kultúra csarnokai, II., 253–254. oldal, Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1986). – A szerk.]. Apám és anyám 1924-ben házasodtak össze. Nem tudom, hogy zsidó esküvőjük [lásd: házasság, esküvői szertartás] volt-e. Azt tudom, hogy nekem brit milám volt [lásd: körülmetélés]. Anyám teljesen összeomlott ettől. Az apám akarta mindenáron. Az apám sokkal inkább polgári maradt, mint az anyám, aki egy biztosabb polgári háttérben nőtt föl. Az anyámat annyira megrázta ez a brit milá, hogy az öcsémet már nem engedte. Azt mondta, hogy akkor inkább elváljak. De ez nem vallásellenesség vagy a kommunista

dolgok miatt volt, hanem rettenetesen odavolt a csecsemőkért. Nem tudta elviselni egy babának a szenvedését. Anyám, aki kommunista mozgalmi ember volt, hitt is meg nem is Istenben. Hát ez úgy van, hogy a gyerekkori emlékei alapján istenhívő volt, de igyekezett ezt annullálni. Minket olyanfajta általános vallásos szellemben nevelt, ami egyáltalán nem árulta el, hogy neki bármiféle köze lenne a munkásmozgalomhoz. Olyan internacionális vallásosság. A szokások mentek, a Ros Hásáná éppúgy műsoron volt, mint a Mikulás. Karácsonyt nem tartottak, de Mikulást mindig. Pészahot sem tartottak soha. Nincs józan magyarázata ennek.

A szüleimnek nagyon széles baráti körük volt. Egyrészt a volt iskolatársak nagyszámban, az apámnak a kereskedelmi iskolában, az egyetemen. Számtalan barátjuk volt. Ismertek és kevésbé ismertek. A Pécsi lányok a baráti körbe tartoztak. A Pécsi Eszter volt Magyarország első betonstatikusa [Pécsi Eszter (1899–1975) – építész, statikus, szerkezettervező. Fischer József építőművész felesége. Ő volt az első nő Magyarországon, aki mérnöki diplomát kapott. 1920–1930 között Budapest egyik ismert mérnöki irodáját vezette, ahol többek között Hajós Alfréd margitszigeti fedett uszodájának csuklós vasbetoníveit, a bányahidai centrálé turbinaalapjait tervezte. A CIAM (Congres Internationaux d'Architecture Moderne) magyar csoportja csaknem minden tagjának statikusa, Molnár Farkas és Fischer József épületeit ő konstruálta. 1949-től állami tervezőirodák munkatársa. A tervezőirodák átszervezésekor a KGMTI-hez (Kohó- és Gépipari Minisztérium Tervező Irodája) került, melynek főstatikusaként működött 1956-ig. 1957-ben külföldre ment, 1958-ban New Yorkba költözött, ahol az egyik nagy statikai irodában helyezkedett el. – A szerk.]. A Madách téren van az a gyönyörű, idomtéglás nagy épület, ilyen betonkoszorú alatt lehet átmenni a Madách térre, azt a Pécsi Eszter csinálta. Meg a férje, a Fischer Józsi, az volt a Közmunka Tanács elnöke, az is az apámék baráti körébe tartozott [Fischer József (1901–1995) – építész, politikus, a CIAM magyar csoportjának egyik vezetője volt, 1945–48 között a Közmunkatanács elnöke, az 1956-os forradalom idején az SZDP egyik újjászervezője, november 2-tól a harmadik Nagy Imre-kormány államminisztere. 1959-ben elbocsátották addigi állásából a Budapesti Városépítési Tervező Vállalattól, ezután kivándorlási kérelmet nyújtott be, de hét és fél évig várt az útlevélre. 1965-ben kivándorolt az Amerikai Egyesült Államokba. 1969-ben megkapta az amerikai állampolgárságot, több tervezőcégnél dolgozott, és tagja lett a Modern Építészet Nemzetközi Kongresszusa (CIAM) magyar csoportjának. 1978-ban hazatért. Közmunkatanács (Fővárosi Közmunkák Tanácsa) 1870–1948 között működő testület, amely a fővárosi középítkezések előkészítését és hatósági ellenőrzését látta el, és állást foglalt különféle városrendezési kérdésekben. – A szerk.]. A baráti körnek nagy része zsidó volt, de voltak szép számmal nem zsidók is, vagy olyanok, akik már vegyes házasságban éltek. Például anyámnak volt barátnője a Kissné, a Bébike. A Bébi egy ortodox családnak a lánya volt, akit a papa kiházásított, de azzal annyira nem jött ki, hogy otthagya. És akkor férjhez ment egy katonatiszthez, a Kiss Ernőhöz, aki az aradi kivégzett katonatisztnak [Kiss Ernő honvéd altábornagy (1799 vagy 1800–1849)] volt a dédunokája. Igen ám, de a Horthy hadseregben egy tiszt csak úgy nőszülhetett, ha arra a hadsereg engedélyt adott. És zsidó lányt elvenni, arra nem adtak engedélyt. Úgyhogy a Kiss Ernő lemondott a főhadnagyi állásáról – ludovikás tiszt volt különben –, és elvette a Bébit a lányával együtt, mert az ékszerésztől volt egy kislánya, és elment portásnak a Filmintézetbe. Roppant jó ember volt a Kiss Ernő, és csodálatos rádiótechnikus. Aztán nagyon sok híresebb ember. Pásztor Béla, a költő [Pásztor Béla (1908–1943) – költő. A jogi doktorátus megszerzése után, hosszú időn át magántisztviselő volt, közben kitanulta a pékmesterséget is. Versei a „Nyugat”-ban, a „Népszavá”-ban és a „Szép Szó”-ban jelentek meg. Munkaszolgálatosként halt

meg az ukrajnai fronton (Magyar Életrajzi Lexikon). – A szerk.], Tikáts bácsi, a Szépművészeti Múzeum restaurátora [Tikáts Adolf (1872-?) – festő, grafikus, restaurátor. – A szerk.]. Az én gyerekkoromban ez volt a baráti kör.

Színházba, operába nem nagyon jártak, mert iszonyú körülmények közé kerültek az 1930-as években, a világgazdasági válságkor. Amikor már jobban ment, akkor előfordult, hogy mentek színházba, operába, de az igazság az, hogy apám nem volt nagy zenekedvelő. Az anyám nagyon szerette a zenét. Az anyai nagyszüleim szerették a zenét, a Vázsonyiak a zene iránt teljesen közömbösek voltak. Az apám, mondjuk, magyar nótákat meg kabarédalokat szeretett, de komolyzenét semmit. A színház sem nagyon érdekelte. Az apám egész más beállítottságú volt. Az apámnak elsősorban jogi érdeklődése volt, és másodsorban mérnöki.

Az 1930-as évek elején a szüleim nagyon nehéz körülmények közé kerültek. A bankok sorra bezártak, apám állás nélküli lett. Aztán az egyik munkahelyről a másikra vádlizott, mindent végigcsinált, aminek semmi köze nem volt a mérnöki munkához. Hol volt állása, hol nem volt. Ugye megszüntették 1928-ban a rendőri felügyeletét, de akkor mindenféleképpen kellett próbálkoznia, hogy megéljenek. Ez idő alatt az 1920-as évektől a 1930-as évekig anyám egyrészt dolgozott a Szent István Gyárban az áruforgalmi osztályon a Tószeghy-Freundnak [Az 1892-ben alakult Kőbányai Polgári Serfőző Rt. (ügyvezető igazgatója Tószeghy-Freund Vilmos, majd Tószeghy-Freund Emil volt) 1916-ban alapította a Szent István Tápszerművek Rt.-t állati és növényi eredetű tápszerek gyártására, a söripar melléktermékeinek feldolgozása és hasznosítása céljából. Fő profilja a maláta- és pótkávéggyártás volt. A SZIT 1922-ben beolvadt az alapító vállalatba, és ezzel létrejött a Kőbányai Polgári Serfőző és Szent István Tápszerművek Rt., amely a Dreher-Haggenmacher Első Magyar Részvényserfőzde Rt. mellett a söripar második nagyvállalata lett. – A szerk.]. Aztán amikor apámnak már jobban ment, akkor a nagyapámnak segített kint, a Nagyréten. Akkor az összes Keller gyerek kint dolgozott. Sok munka volt. Tulajdonképpen volt, hogy csak az ő pénzkeresetére lehetett számítani.

Közben megszülettek a gyerekek. Anyámnak 1924 őszén született az első gyereke, a Márta, aki talán egy évet sem élt meg, mert egyéves kora előtt, 1925 tavaszán meghalt. Én 1926. április huszonhetedikén születtem, az öcsém, Vázsonyi Pál Tamás 1928-ban született, és van egy húgom, Vázsonyi Ibolya Julianna, aki csak később, 1938 májusában született. Nekünk akkor volt egy lakásunk a Váci út 155-ben. Ez egy fővárosi kezelésű lakóháztömb volt, főleg városi tisztviselőknek meg fővárosi alkalmazottaknak csinálták, és az apámék 1930-ban kaptak ott lakást. Innen 1932-ben költöztettek ki bennünket, mert az apám egy héttel később adta fel a lakbért, mint kellett volna, mert akkor jött be a pénze, és míg távol voltak, kijöttek, és kirakták az egész családot a hóba. Amikor kiköltöztettek minket, először a Vázsonyi nagyapámékhoz kerültünk, a Frangepán utcába. Az egész család oda ment. Tél volt, december, nem volt sok lehetőség. Oda került az egész család, de én nagyon rosszul tűrtem az ottani légkört, valószínűleg azért – bár ma már nem tudom pontosan rekonstruálni –, mert nyilvánvalóan nekem más volt a természetem, mint az ott élőknek. Elég érzékeny gyerek voltam, eléggé befelé forduló. Nem éreztem jól magam ott náluk. És valószínűleg az is lehetett az oka, hogy elég sokan laktak ott abban a lakásban. Abban az időben a Frangepán utcában lakott a nagyanyám, a nagyapám, a Lili, a Feri, a Dezső mint gyerek, és akkor odaköltöztünk mi, négyen, és az már a lakás méreteit messze meghaladta. Ez egy kétszoba-hallos lakás volt.

Anyám fölmerre, hogy ebből nem lesz jó, és akkor kivittek engem [Pest]Hidegkútra, a nagyapámhoz. A testvéreimet is kivitték, csak az volt a helyzet, hogy a nagyapám, érdekes módon, az unokáival szemben eléggé tartózkodó volt, és nem nagyon szerette, hogy az unokák ott vannak körülötte. Én voltam az egyetlen. Úgyhogy, amikor az anyám kijött két hét múlva vagy három hét múlva látogatóba, akkor azt mondta a nagyapám, hogy engem boldogan vállal, de az öcsémet nem. De ebben az is lehetett, hogy az öcsém eléggé erőteljesen az apám alaptermészetét hozta, aki egy tűzrőlpattant személyiség volt, akit elég nehéz volt kontrollálni, ha egyáltalán lehetett kontrollálni, és akkor a nagyapám már eléggé beteg volt, és attól félt, hogy mit tudom én, beleesik a kútba, a ciszternába, mert a Palitól minden kitellett. Olyan rosszcsont gyerek volt, szegényke. Akkor én voltam olyan hat vagy hét. De én már előtte két évig is voltam úgy, hogy ott voltam. Mert úgy volt, hogy hol volt lakás, hol nem volt lakás. És volt, hogy amikor a nagyapámék nem laktak kint, [Pest]Hidegkúton, hanem itt bent, a Krisztinában, addig az anyámék volt, hogy kint laktak [Pest]Hidegkúton, a kisházban. Szóval ez egy eléggé kalandos időszak volt. Én tíz-tizenegy éves koromig a nagyszüleimnél voltam. Nekem nagyszerű életem volt a nagyapámnál. Erdők, hegyek, egy teljesen tiszta levegőjű hely. Soha nem szóltak, hogy vegyek cipőt. Ha akartam cipőt venni, cipőt vettem, ha nem akartam, nem vettem. Az ötszáz négyszögöl kertben voltak remek gyümölcsfák. Emlékszem, amikor a ház előtt volt két szederfa, és érett a szeder, akkor amíg ott legelni lehetett, én legeltem. És mindezért csak annyit kellett csinálni, hogy néha segíteni kellett, ha úgy esett jól nekem, mert még erre sem kértek meg. Általában a ház körül segítettem. Itt nem volt villany, időnként elapadt a kút, akkor el kellett menni hetedhét határba ivóvízért. A nagyszülők tartottak tyúkot, kacsát, meg volt ugyan egy kecske is, de az nem sokáig élvezhette az életet, mert állítólag, amikor kicsi gyerek voltam, akkor a kecske engem többször fölöklelt. Úgyhogy a kecskére én már csak mint szőnyegre emlékszem, amit az ágyam elé raktak.

Meg kell mondjam, amíg én az anyáméknál voltam, egyik torokgyulladásból és egyik középfülgyulladásból a másikba estem. Amíg a nagyapáméknál éltem, azt sem tudtam, mi a nátha. Se nátha, semmi, tökéletesen egészséges gyerek voltam. Egyszer nem voltam beteg a nagyszüleimnél. Apámékhoz beköltöztem, azonnal kezdődtek a problémák. Kevés barátom volt. Voltak barátaim azért, ilyen hozzám hasonló különcök. Mert különc voltam tulajdonképpen mint gyerek. Én általában idősebbekkel barátkoztam. A saját korosztályomból kevés barátom volt. Elsősorban a barátom a nagyanyámnak a későn született fia, a Bandi volt, aki nálam kilenc évvel volt idősebb. Annál jobb testvért nem lehetett elképzelni. Egy rendkívül aranyos, igazi jó testvér volt, szegényke. A házba jártak [Pest]hidegkúti svábok, akik közel és távol laktak. Az ő gyerekeikkel barátkoztam. Elég könnyen tanultam, és a sváb dialektust elég jól beszéltem mint gyerek, így nem volt társalgási problémám. A pesti iskolákban nekem kevés barátom volt. Abban, hogy általában az idősebbekhez húztam, nyilvánvalóan az játszhatott szerepet, hogy bizonyos szellemi képességeim már nagyon korán megvoltak, mert örököltem anyámtól, hogy hihetetlen gyorsan tudtam tanulni.

Én szinte minden évben másutt jártam iskolába. Ugyanis az anyám nemigen tudta kiheverni az elsőszülött lányának az elvesztését. Nagyon aranyos kislány volt, de nyolc hónapos korában elvesztette. Ennek az volt a következménye, hogy engem agyonféltett. És az öcsémet is. És ennek az lett a következménye, hogy olyan szegények voltak, mint a templom egere, de nem akartak beírni engem a Gyöngyösi úti iskolába, mert ez a Tripolisz volt [A Tripolisz Angyalföld egyik, rossz közbiztonságáról elhíresült városrésze volt a Váci út mentén, amely egyesek szerint egy korabeli

kocsmáról (Kocsma a Tripoliszhoz) kapta a nevét, mások szerint a tripoliszi háborúról, az olaszok 1930-as afrikai hadjáratáról, ugyanis akkoriban épült be a terület. – A szerk.]. Ez az Angyalföld legsötétebb része volt. Nyomortanyák, ahol csak az a városi háztömb volt lakásnak nevezhető. Körös-körül bádogházak, nyomortanyák. Az iskolában a gyerekeknek a háromnegyed része tetves volt rendszeresen, úgyhogy az anyám engem nagyon féltett oda íratni, mert attól félt, hogy esetleg hazajövök cipő nélkül. És akkor beíratlak, emlékszem, elsőnek egy elég drága magániskolába – hogy honnan teremtették elő a pénzt, azt én nem tudom, de az első osztályt a Sziklás-féle magániskolában jártam. Tulajdonképpen engem itt avattak fiúvá. Volt egy kardos tanító néni, a Tekla néni, aki behívatta anyámat, és közölte, hogy nem tűr meg az osztályban, ha nem fiúfrizurával megyek. Vannak ilyen képeim, hogy hatalmas szép szőke lobonccal sétáltam. Tiszta lányfrizurám volt. Aztán anyám zokogva elvitt engem egy borbélyhoz, és levágatta a hajamat. Ennek az évnek a decemberében lakoltattak ki minket. Ugye a következő évben én már nem a Sziklás-féle magániskolába jártam, hanem a [pest]hidegkúti Kossuth Lajos utcai Klebelsberg istállóba, négytantermes istállóba. Aztán nem is fejeztem be ott az évet, mert közben a nagyapámat megoperálták. Akkor bevitték engem anyám egy barátnőjéhez, a Bébikéhez a Kékgolyó utcába, aki elvállalt engem, és ennek következtében én a Városmajor utcai iskolába jártam. Szóval évente más iskolába jártam. Meg kell mondjam, hogy ezeket harmadikig egész jól viseltem. Én egy eléggé zárkózott gyerek voltam, nem nagyon rázott meg az iskolaváltás, mert nehezen teremtettem kapcsolatokat általában. Az megrázott, amikor a nagyapámtól be kellett hogy jöjjenek, mert a nagyszüleimet nagyon szerettem.

Apám aztán beíratott a Kölcsey Gimnáziumba, mert neki jó emlékei voltak arról a gimnáziumról, mert az első két évben oda járt, és csak a harmadik évben írták át Újpestre, ahol aztán kicsapták [A Kölcsey elődjének tekinthető állami főgimnáziumot az 1898/99-es tanévben alapították, iskolaépület híján azonban még évekig más fővárosi iskolában, ill. bérelt épületben folyt az oktatás. A saját iskolaépület 1909-re készült el Körössy Albert Kálmán (1869–1955) tervezésében. 1914 és 1916 között az épületben a "Magyar Királyi Munkácsy Utcai Hadikórház", 1916–1919 között a "Magyar Királyi Rokkantügyi Hivatal Utókezelő Gyógyintézete" működött. 1924-ben az iskola reálgimnáziummá alakult át: a latin és a modern nyelvek mellett a mennyiségtan és a természettudományos tárgyak kaptak nagyobb hangsúlyt. Németet a második, franciát az ötödik osztálytól kezdtek tanítani. 1925/26-tól bevezették az olaszt, s csökkentették a francia oktatását. Az 1930-as években, Hóman miniszteri működése idején (Hóman 1932-től volt vallás- és közoktatásügyi miniszter) az iskola reálgimnáziumból gimnázium lett (a latint ismét 8 évig oktatták, a németet a harmadik osztálytól). – A szerk.]. A Kölcseynek 1936-ban olyan tantestülete volt, hogyha azt mondom, hogy enyhén szólva szélsőjobboldali volt a tantestület döntő többsége, akkor nagyon finoman fogalmazok. Abban az időben énnekem volt egy kitérőm. Akkor már két-három éve hegedültem, de ahányszor a nagyapám közelébe kerültem, akkor én valahogy mindig inkább azt csináltam, aminek a nagyapám örült. Nagyapámnak nagyon tetszettek a rajzaim. Nagyon jó rajzoló voltam, jól tudtam figurákat csinálni, faragni, és úgy éreztem, hogy ez az igazi, mert a nagyapámnak ez tetszik. És ennek az lett a következménye, hogy volt egy ifjúsági pályázata az Epreskertnek [A magasabb szintű művészképzés megteremtésére a 19. század utolsó évtizedeiben életre hívott I. és II. számú Festészeti Mesteriskola, valamint a Szobrászati Mesteriskola létesítésével egyidejűleg a főváros a Sugárút mellett, az ún. Epreskertben kijelölte egy művészkolónia helyét is, és szorgalmazta neves művészek letelepedését. A magyar képzőművészet jeles alkotói indultak innen útjukra, vagy készítették alkotásaikat az Epreskertet

körbeölelő műtermes villákban. A mesteriskolák vezetőinek (Benczúr Gyulának, Lotz Károlynak és Stróbl Alajosnak) epreskerti műterme kizárólag az oktatás szolgálatában állt, ahol a művészelöltek együtt dolgoztak a mesterrel. – A szerk.]. Az Epreskert kihozott negyedik elemistáknak meg elsős gimnazistáknak egy pályázatot, és én ezt megnyertem. És olyan sikerem volt vele, hogy külön miniszteri engedéllyel engem fölvettek mint csodagyereket. Ennek az lett a következménye, hogy alig gyakoroltam valamit. Abbahagytam a hegedűt, amit nyolc-kilenc éves koromban kezdtem. És elkövettem azt a könnyelműséget, hogy odamentem a rajztanáromhoz, hogy megyek az Epreskertbe. „Tud róla az igazgató úr, hogy fölvettek?” Láttam, hogy nem tetszett neki, de azt nem tudtam, hogy mi lesz a következménye. És az lett a következménye, hogy engem ebben a gimnáziumban félévben két tárgyból buktattak meg. Az egyik volt a rajz, a másik volt a testnevelés. Az apám azért fölkapta a fejét, amikor látta, hogy nekem rajzból van elégtelen, és bement az igazgatóhoz – úgy hívták, hogy Resch Aurél –, és azt mondta, hogy ő mindent megértett volna, ha engem latinból vagy matekból meghúznak, de hogy rajzból, amikor a Képzőművészeti Főiskolára kivételesen fölvettek az ő engedélyükkel! Lehívták a tanárt, a Szalayt, és megkérdezték tőle, hogy miért buktatott meg. A következőt válaszolta: „Igen, rajzolni nagyon jól rajzol, de a kereteket a rajztáblán hol két és fél centiméterre, hol három centiméterre csinálja.” Ezért buktatott meg. Aztán később megtudtam, hogy a Szalay tanár úr tizennyolc éven át próbált az Epreskertbe felvételt nyerni, és sose vették föl. És ez a szélsőjobboldali nézet, amit a tanári kar képviselt, úgy nyilvánult meg, hogy vágták a zsidó srácokat, ahogy lehetett. Gyötörték. Ha volt egy-két olyan zsidó gyerek, akit nem gyötörtek, mondjuk, volt a Nagy szabónak üzlete, és a fél tanári kart felruházta potyán, annak nem volt semmi baja. De a többit, annak megmérgezték az életét. Rossz osztályzatok, igazságtalan értékelés. A Kölcseyben kábé hat-nyolc százaléka volt a diákoknak zsidó, de a diákok között jó volt a kapcsolat. Abban az időben, 1936-ban még nem volt élénk az antiszemitizmus az osztályon belül. Tulajdonképpen volt ugyan egy nyilaspart, a Meskó Zoltánnak a partja, de annak nem volt igazi terrénuma [A nemzetiszocializmus zászlóbontása a Meskó Zoltán alapította Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt megalakításához köthető (1932. június); a nyilasok mint politikai tényező pedig már az 1930-as évek közepe táján megjelentek. Lásd: nyilasok. – A szerk.]. Nem volt tömegpart. Aztán az apám belátta, hogy túrhetetlenek ott az állapotok. Ha valaki ilyen hülyeségeket beszél, mint a Szalay! És a Szalayn kívül volt az a tornatanár, akiről aztán kiderült, hogy az egyik állása a Német Birodalmi Iskolában volt, a másik állása meg Kölcseyben. A Német Birodalmi Iskola a Damjanich utcában volt. Szóval ő már a náci pártnak volt az egyik helyi tagja [Lehet, hogy a tornatanár nyilas érzelmű volt, de ez nem minősíti a Német Birodalmi Iskolát. Idézzük Kornai János szavait: „Kiváló tudású, tapasztalt és türelmes tanárok tanítottak bennünket. Abban a nyolc évben, amit ott töltöttem, nem hallottam az iskolai órán egyetlen antiszemita hangot sem. ... Iskolánk barátságos sziget volt nemcsak a német nácivilág tengerében, hanem a közvetlen környezetet alkotó magyar iskolai életben is, amely akkor már érezhetően tolódott el a Hitler-barát szellemiség irányába” (Kornai János: A gondolat erejével, Osiris, Budapest, 2005, 28. oldal). – A szerk.]. Apámnak aztán eszébe jutott, hogy miken ment keresztül, és belátta, hogy jobb, ha én nem oda járok.

Második félévtől kezdve átírtak a Zsidó Gimnáziumba. Nekem nehéz volt ott beilleszkedni, mert nem volt vallásos nevelésem, és a Zsidó Gimnáziumban akkor megvolt a vallási különállás. Voltak ugye a neológok, és voltak az ortodoxok. Az ortodoxok mély megvetéssel kezelték azokat a kollégákat, akik neológok voltak. Az igazgatót kifejezetten megvetették. A Goldberger volt akkor ott az igazgató [Goldberger Salamon (1879–1945) – „1902-ben szerzett diplomát mint Kármán Mór

és Waldapfel János tanítványa. Tanított a hitközség árvaházának polgári iskolájában, 1919-től első tanára lett az újonnan létesített fiúgimnáziumnak, 1921-ben igazgatóhelyettese, 1922-1940-ig igazgatója az iskolának, amely az ő életművének tekinthető. Vezetése alatt fejlődött a fiúgimnázium az ország egyik legjobb tanintézetévé. A ... nagy nyelvtudással (német, angol, héber, görög, latin) rendelkező, szaktárgyain [matematikát oktatott] kívül a zsidó irodalomban is jól képzett kitűnő szakember a hagyományokhoz ragaszkodó zsidó életet élt” (Felkai László: A budapesti zsidó fiú- és leánygimnázium története, Budapest, 1991, 102. oldal). – A szerk.], és a Bernáth Miklós volt a rabbi. A Bernáth Miklós nagyon sokat segített nekem. Neki köszönhettem, hogy zökkenőmentesen tudtam beilleszkedni. A Zsidó Gimnáziumban többnyire olyan gyerekek voltak, akiknek ilyen vagy olyan formában volt vallási előéletük. Én meg még a héber betűket sem ismertem. Én akkor gőzerővel nekiláttam a tanulásnak – mert akkor azok az élmények értek a Kölcseyben –, és beléptem a Cionista Szövetségbe [lásd: Magyar Cionista Szövetség], igaz, az apám tudta nélkül. A Hanoár Hacioninak [lásd: Hanoár Hacioni Magyarországon] lettem a tagja tizenkét évesen, ami akkor a Vörösmarty utca és az Andrássy sarkán lévő épületben volt. A cionistákkal a Keller Bandi révén kerültem kapcsolatba. A Bandi már akkor cionista volt. Azt nem tudom, hogy ő hogyan került kapcsolatba a cionistákkal, de ő idősebb volt nálam kilenc évvel, és nyilvánvalóan sokkal több élményben volt része, mármint az antiszemita Magyarországon, mint nekem. Aztán amikor elmondtam neki a saját élményeimet, akkor engem elvitt oda, és énbőlőlem pillanatok alatt lelkes cionista lett. Én nem sokáig voltam a Hanoár Hacioni tagja, hanem átléptem a Dror Habonimba – az ilyen szocdem irányzat volt –, aztán utóbb a Makkabi Hacioninak voltam a tagja, amelynek az ideológusa a Ber Borochof volt [Makkabi Hacioni nevű szervezetnek nem tudunk a nyomára bukkanni. De mint később említette, a Makkabi Hacaírnak volt a tagja. Ez egy baloldali cionista ifjúsági szervezet volt, amely Magyarországon az 1930-as évek második felében jelent meg, főleg a felsőfokú tanintézményekben (Országos Izraelita Tanítóképző Intézet, Rabbiképző Intézet). A háború után is erős szervezet volt. – A szerk.]. Az egy ilyen bundos pali [A Bund (a Litvániai, Lengyelországi, Oroszországi Össz-zsidó Munkásszövetség – más néven: Általános Zsidó Munkásszövetség – rövid neve) 1897-ben alakult munkáspárt, amely „nemcsak a munkások érdekvédelmében lépett fel, hanem kulturális és nemzetiségi jogokat is követelt, s 1904-től kezdve egyik bölcsője lett a cionista mozgalomnak” – írta Kovács István a „Kortárs” 2006. májusi számában; Ber Borochof (1881-1917) a Minszkben 1905-ben alapított cionista szocialista párt, a Robotnicy Syjonu nevű zsidó munkáspárt („Poalej Syjon”, Cion Munkásai) teoretikusa volt. A zsidó szocialisták a cionizmust a burzsoá nacionalizmusra adott válasznak tekintették. Borochof ideológiája egyfajta szintézis volt a nacionalizmus és a marxizmus között (server.hagalil.com/s2/zion-info/borochof/borochof.htm). A pártot azt követően alapították, hogy a Bund 1901-ben elutasította a cionizmust. – A szerk.]. Ezek jelentettek nekem abban az időben szellemi táplálékot. De az apámnak nem mertem elmondani, mert a Vázsonyi családban a cionizmus egyenlő volt a legnagyobb erkölcstelenséggel. Ugye a Vázsonyi Vilmosnak az egyik első nagy tette, a recepció megvalósítása volt, és ő arra alapozta az egész elképzeléseit, hogy a zsidóság nem nép, hanem felekezet [Az 1867. évi XVII., ún. emancipációs törvény a keresztényekkel azonos jogállást biztosított a zsidó lakosságnak, az 1895-ben életbe lépett ún. recepció törvény pedig kimondta az izraelita felekezetnek a történelmi keresztény egyházakkal való egyenlőségét. – A szerk.]. Ő becsületesen kitarzott a zsidó vallása mellett, de elsősorban magyar hazafi volt. És az apám is, aki Vilmos bácsinak a kedvence volt, tűzzel-vassal ellene volt. Teljesen le volt döbbenve, amikor megtudta, hogy én hova járok. Kábé egy évvel az után vagy valamivel később derült ki, hogy a cionistákhoz járok, és teljesen kétségbe volt esve. Úgy derült ki,

hogy feltűnt az apámnak, hogy én milyen sok héber anyagot meg héber nyelvkönyveket bújok állandóan. Mert én belevetettem magam. Azt nem gondolta, hogy az iskolából való anyag, mert a Zsidó Gimnáziumban nem volt cionizmus, sőt, a cionizmust a Zsidó Gimnáziumban is üldözték, akármilyen furcsa is ez. A gimnázium tanári kara egyáltalán nem volt cionista, mint ahogy a Talmud-Tóra tanfolyamon tanító Widder Salamon is meggyőződéses anticionista volt [Widder Salamon (1880-1951) – tanár, héber nyelvész, irodalomtörténész. 1919-1947 között a zsidó fiúgimnáziumban német-magyar tanár, számos publikációja jelent meg a héber nyelv és irodalom témakörben. Élete utolsó évét Izraelben töltötte. – A szerk.]. A Widder Salamonnak volt egy kisöccse, akit úgy hívtak, hogy Giszkalay János. Giszkalay János Izrael egyik legnagyobb költője volt, az én koromban nagyon jó, szép héber verseket írt. És emlékszem, a mozgalom révén a kezembe került a Giszkalay János első kötete, és nagyon büszkén – mert nagyon tetszett némely költemény – meg is tanultam kettőt, és az egyik Talmud-Tóra tanfolyamon, gondoltam, a Widder Salamon örül annak, hogy az ő öcsikéje milyen remek ember, és látta nálam azt a héber kiadványt, belenézett és azt mondja: „Mit olvasol, te! Ilyen szemetet?” Teljesen puff voltam, hogy valaki Talmud-Tórát tanít, és ezt mondja a saját rokonának a sikeres költeményére [Giszkalay János (1888/1886? – 1951), eredeti nevén Widder Dávid – író, költő, műfordító, egyik alapítója volt az „Új Kelet” című, 1918-ban indított zsidó politikai heti-, később napilapnak Kolozsvárott. Szerkesztője volt a „Kézirat” c. magyar nyelvű zsidó szépirodalmi és társadalmi folyóiratnak (1934-1936). Verses kötetei („Támár” /1924/ „Gus Chalav látomása” /1925/), elbeszélései, regényei és fordításai jelentek meg Kolozsvárott. Még a második világháború előtt kivándorolt Palesztinába. – A szerk.]. A gimnáziumban csak kevesen voltunk cionisták. A harminchat tagú osztályból szinte senki. Hülyének is néztek minket. Az apám akkor kezdett gyanakodni, amikor nekem a bár micvómon megjelentek olyan személyiségek, akiről tudta, hogy cionisták. Akkor rájött arra, hogy valami nem stimmelhet körülöttem. Amikor kiderült, hogy cionista körbe keveredtem, rettenetesen letolt engem. Az mondta, hogy épeszű ember ilyen társaságba nem keveredik. De már nem tudott befolyásolni. Egy tizenhárom éves gyerek már nehezen befolyásolható még az apja révén is. Én akkor már szent meggyőződéssel vallottam, hogy a zsidó problémára egyedül a cionizmus a megoldás. De köztem és apám között sose került kenyértörésre sor, mert annyira nem volt rossz a családi légkör. Másrészt én anyámat annyira szerettem, hogy az anyám befolyása volt, hogy ne legyen ebből kenyértörés.

És én mélységesen vallásos gyerek lettem. Lehet, hogy az apám volt az oka ennek. Az apám teljesen magán kívül volt ettől. Az apám tulajdonképpen egy ateista ember volt, a kamaszoknak meg van egy ilyen szembenállásuk az apjukkal. Én voltam az egész családban, aki követtem a zsidó hagyományokat. A zsidó ünnepeket mindig megünnepelem. Az úgy nézett ki, hogy az öreg Kertész [dr. Kertész Ármin (1879-1945) – 21 évig tanított a zsidó gimnáziumban, kimagaslóan képzett klasszika-filológus volt. – A szerk.], az osztályfőnököm mindig szerzett egy olyan vallásos családot, amelyik meghívott széderestére meg erre meg arra. Mert nálunk szédereste nem volt. Én mindent megtartottam. Jártam templomba, táleszt és tfilint raktam, imádkoztam minden nap. A sábeszt [lásd: szombat] is megtartottam. Mindent. De kósert nekem nem volt módom enni. Hol ettem volna kósert, mikor az anyáméknál nem tartottak kóser konyhát?! A Keller nagymama ugyan általában libákat vágott le, de kóser konyhát ők sem tartottak. De nekem egyáltalán nem is voltak alapjaim arra, hogy ez feltűnjön. Én tizenkét éves koromig alig ettem húst. Utáltam a húst, a Keller nagyapám legnagyobb bánatára, aki meg csak húst hússal evett. Húsleves, húsfőzelék. Krumplit nem lehetett neki adni. Valószínűleg az lehetett az oka, hogy ő gyerekkorában annyit

éhezett. Úgyhogy a nagyanyám általában elég sok húst csinált, de én azokból nem nagyon ettem. Aztán kamaszkoromtól kezdve valami megváltozott, és attól kezdve kezdtem rákapni a húsrá.

A testvérem soha nem lett vallásos. Ő mással volt elfoglalva. Őt kizárólag a matematika érdekelte. Tőle aztán az lehetett, amit akartak. Fűtült mindenre, csak a matematika érdekelte. Ő anyámékkal maradt, bekerült polgáriba [lásd: polgári iskola], és elektrotechnikus lett, mert akkor már nem volt sok értelme, hogy gimnáziumban taníttassák. De nagyszerű számoló volt. Örökölte a Vázsonyi nagyapámnak azt az adottságát, hogyha megkérdezték tőle, hogy mennyi háromszázhatvanháromezernek a köbgyöke, akkor gyorsabban mondta meg, mint a számítógép. Úgyhogy ő volt annak idején a közértpénztárosok réme. Mert azok ütögették be, és akkor ő elvette a számológépet, és megmondta, hogy ebben nyolc hiba van. Az Erdős Pál matematikus a Palinak volt nagyon jó barátja, vele mindig órákat töltött [Erdős Pál (1913–1996) – matematikus. 1934-ben végezte el a Műegyetemet (olyan csoporttársak között, mint Turán Pál, Gallai Tibor, Szekeres György, Vázsonyi Endre [ma: Andrew Weiszfeld (Vázsonyi) – a University of San Francisco professzora], Alpár László, Grünwald Géza és Lázár Dezső), Fejér Lipótnál doktorált. 1938-tól az Egyesült Államokban élt, de egy idő után gyakran látogatott Magyarországra. 1956-tól az MTA levelező, 1962-től rendes tagja (az MTA-n kívül még számos akadémiának volt a tagja szerte a világon), és 1983-ban megkapta a Wolf-díjat is. A hatvanas években állandó állást kapott a Matematikai Kutatóintézetben. A köréje csoportosuló tehetséges fiatalok révén pedig kivirágzott és világszerte ismertté vált a magyar kombinatorikai és halmazelméleti iskola. – A szerk.].

A gimnáziumban nekem már nagyon sok barátom volt, de akkor meg már semmi szabadidőm nem volt a világon. A barátaimmal rendszerint a sportkörben akadtam össze. Tizenkét éves koromtól jártam a VAC-ba [VAC – Vívó és Atlétikai Club, az egyetlen magyarországi zsidó sportegyesület. 1906-ban alapította a cionista egyetemisták szövetsége, a Makkabea. Az egyesület elsősorban zsidó fiataloknak kívánt sportolási lehetőséget teremteni, de a részvétel nem volt korlátozva. A klub alapítója dr. Dömény Lajos ügyvéd, cionista vezető volt. – A szerk.]. A Dückstein Zoltán volt akkor a VAC elnöke. Ő volt a VAC egyik alapítója. Olimpiai bajnok volt, tornász, a felesége meg profi teniszező. Nagyon aranyos volt az egész család [Dückstein Zoltán (Budapest, 1894 – Tel-Aviv, 1962) – tornatanár. 1920-ban Zsoldos Andorral újjászervezte a Vívó és Atlétikai Clubot (VAC). 1928-ban, 1932-ben és 1936-ban a magyar olimpiai tornászcsapat hivatalos vezetője és versenybírája, 1930-ban és 1934-ben a torna világbajnokságokon a magyar válogatott hivatalos vezetője, tolmácsa és versenybírája. 1944-ig a VAC kézilabda, kosárlabda és torna vezető edzője és sportigazgatója. 1945-től 1948-ig a Testnevelés Főiskola (TF) tanára, az első kézilabda szakkönyv szerzője. 1948-ban a magyar olimpiai tornászcsapat vezetője. 1951-ben kivándorolt Izraelbe. – A szerk.]. A VAC-ban elsősorban kosaraztam. És tulajdonképpen az első nevelői állásomat a Dücksteinnek köszönhettem, aki szervezett annak idején nyári diáktáborokat, jómódú, ojszer [jiddis: 'gazdag'] zsidó gyerekeknek, és abban engem alkalmazott mint ifi nevelőt. Az nagyon jó volt, mert ingyen nyaraltam. Én aztán a háború után is végig sportoltam. Amikor lehetett, én mindig sportoltam. És elég sokat szerepeltem. Anyámnak ugyanis meggyőződése volt, hogy nekem mindig szerepelni kell. Visszatértem a hegedűhöz. Ugye volt ez a képzőművészeti kiruccanásom, ahol többek között a Medgyessy Feri bácsihoz kerültem egy évre mint szobrász-növendék [Medgyessy Ferenc (1881–1958) – szobrász, a két világháború között kisplasztikák mellett több monumentális szobrot és síremléket alkotott, 1930-ban a debreceni Déry Múzeum elé allegorikus szobrokat mintázott, amelyekkel a párizsi világkiállításon Grand Prix-t nyert. Számos köztéri szobor és

dombormű alkotója (Székesfehérvárott török–magyar csatajelenetet ábrázoló dombormű, a Gellérthegyen a Gellért-kút domborműve, Jelky András emlékműve Baján, Szt. István lovas szobra Győrött, Petőfi-emlékszobor, Móricz-szobor Debrecenben, Kaposvárott Rippl-Rónai-szobor stb.). – A szerk.]. Akkor a Feri bácsi rájött, hogy nem vagyok az igazi, és átraktak a Krivátsy Szűts Miklóshoz [Krivátsy Szűts Miklós (1898–1982) – szobrász, festő. A Szolnoki Művésztelepen élt és alkotott. 1924-től 1940-ig magán festőiskolát (Városmajori Művésztelep) tartott fenn és vezetett. – A szerk.]. Nem hiszem, hogy ismeri. Ismert szobrász volt akkor. Ő is az iskolán tanított. És a Krivátsy végleg meggyőződött arról, hogy ez egy félreértés volt, az én kitérésem. Főleg a nagyapámnak a hatása volt. De a nagyapám közben meghalt [1942], úgyhogy visszatértem a hangszerhez. Aztán az apáméknak 1936–38-ban kezdtek az anyagi viszonyai úgy-ahogy rendeződni. Addig egyik lakásból a másikba mentek. Akkor megindult egy konjunktúra. Az apám kitanulta a papírszakmát a Klein Vilmos cégénél, de amikor jöttek az első zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon], a Klein Vilmos nem tarthatta őt, és akkor önállósította magát. Akkor az anyámnak volt egy gyerekkori barátnője, akinek a bátyja meg az apámnak volt a kereskedelmi iskolában nagyon jó barátja. A Mariska elvállalta, hogy kivesz iparigazolványt, mert az apám nem kapott volna, és létrehozott egy üzletet a Népszínház utcában. Az apám ott egy nagykereskedést tudott csinálni, papíráru meg írószer. Az egy elég nagy üzlet volt, egy nagy raktár. És abban a pillanatban, hogy apám önállósodott, mindazt a tudást, amit fölhalmozott az évek folyamán, hasznosítani tudta. Úgyhogy pillanatok alatt kialakult egy elég nagy üzlet. Három-négy teherkocsinyi papírbálát szállítottak különféle nagyvállalatokhoz. Én be is voltam fogva az iskola alatt. Én nagyon korán be lettem fogva munkára. A bálakocsit kellett felpakolni, aztán kipakolni az árut a teherautóra vagy a szekérre, vagy amire szánták. Akkor az apámnak jól ment. Jelentősen megjavultak az anyagi viszonyaik. A Laky Adolf utcában laktunk, ahol most a Zsidó Gimnázium [Scheiber Sándor Gimnázium és Általános Iskola – A szerk.] is van. Azon a fertályon laktunk egy villában, egy két-három szobás lakásban. Aztán átköltöztünk a Hungária körútra, én onnan vonultam be munkaszolgálatra 1944-ben.

1944. március tizenkilencedikén, amikor a németek bevonultak, mi már a Hungária körúton laktunk. Azt én tudom, hogy a német bevonulás napján – vasárnapi napra esett – éppen moziban voltam a szívem szerelmével. Pontosan emlékszem, melyik moziban voltam, és amikor hazamentem, tudtam meg gyakorlatilag, hogy megtörtént a német bevonulás. A családot tragikusan érintette, mert a család egy részét a Gestapo azonnal elvitte. A Vázsonyi Jánost meg az összes politikailag nyilvántartott tagokat letartóztatták a szociáldemokratákkal együtt. A bejövetel után az volt, hogy ezeket azonnal letartóztatták. Nem rögtön vitték őket el, de aztán pillanatok alatt kivitték őket az országból. Akkor vitték el a Buchinger Manót [Buchinger Manó (1875–1953) – szociáldemokrata politikus. 1905-ben mint a jobboldal egyik képviselője az SZDP központi titkára lett. Hosszú ideig képviselte az SZDP-t a II. Internacionáléban. A „Népszava” munkatársa, a „Szocializmus” cikkírója, az SZDP jobboldali szárnyához tartozott. A Tanácsköztársaság kikiáltásakor visszavonult a politikától, és kilépett a pártvezetőségből. 1919. augusztusában ismét a párt titkára lett, de 1920. februárjában Bécsbe emigrált, ahonnan 1929-ben tért haza, 1931-től 1944 márciusáig az SZDP országgyűlési képviselője, centrista (Magyar Életrajzi Lexikon). – A szerk.], a Peyert [lásd: Peyer Károly]. A Vázsonyi Jánost is azért vitték el, mert ugyan ő 1938–39-ig országgyűlési képviselő volt, de utána aktív részese volt annak az úgynevezett „békemozgalomnak”, amit a Bajcsy-Zsilinszkyvel meg a baloldaliakkal csináltak. Na most volt olyan baloldali, aki megúsza, de a többség nem úszta meg. Aztán jöttek a különféle megszorító

rendelkezések, és júniusban be kellett vonulni. Apámnak Vácra kellett bevonulnia, nekem június másodikán Hangonyba [Borsod vm.] kellett bevonulni munkaszolgálatra. Ez az időszak tulajdonképpen változatos volt annyiban, hogy hol munkaszolgálaton voltam, hol az anyám jóvoltából hamis papírokkal a Magyar Királyi Honvédségnek voltam tagja. Anyám szerzett hamis papírokat. Akkor derült ki tulajdonképpen, hogy anyámnak van mozgalmi összeköttetése. A munkaszolgálat alól nem tudott felmentetni, de amikor hazakerültem munkaszolgálatból, az anyám már nem engedett vissza. Hangonyba vittek először, utána a kecskeméti reptérre, ahol bérbe adtak a Todt szervezetnek. Nekünk kellett építeni a kifutópályát. Akkor onnan átszállították az egész társulatot Abonyba. Minket aztán elvittek a szőnyegbombázások idején Szolnokra, hogy szabadítsuk ki a pályaudvaron rekedt háromszáznegyven vagon [Szolnokot és a szolnoki pályaudvart 1944. június 2-án érte súlyos légitámadás. – A szerk.]. Ez szeptember közepén volt. Ott aztán bekövetkeztek az októberi napok, amikor már nyilvánvaló volt, hogy nem nagyon tudják tartani Szolnokot, mert az oroszok már Szajolban voltak, meg a románok átkeltek a reptérre. A repteret megszállták. Tulajdonképpen akkor, ha az oroszok nagyon nekidurálják magukat, pillanatok alatt elfoglalják Szolnokot, de ők különféle okoknál fogva pihentek. Úgyhogy minket elvontattak megint vissza Abonyba, és én akkor nagyon fura helyzetbe kerültem, mert leszakadtam egy baleset folytán a századtól. Amikor hazakerültem, a Rákosrendezőről hazavádlítottam nagy keservesen, az anyám nem engedett többé vissza.

A deportálások még nem fejeződtek be, de azok a vidéki zsidókat sújtották elsősorban. A pesti zsidósággal egyelőre még az volt a helyzet, hogy akkor kezdődött meg az úgynevezett zsidó házak kialakítása [lásd: csillagos házak].

Tehát én például a Hungária körútról vonultam be Hangonyba, de amire október nyolcadikán hazakerültem, a családom a Dózsa György út 17-ben lakott egy kijelölt zsidó házban, amiből később pápai védett ház lett [A Vatikán 2500 fő részére adott menlevelet. Lásd: védett házak. – A szerk.]. Persze semmit a világon nem jelentett, csak annyit, hogy a nyilasok rögtön azt rabolták ki, a pápai védett házat. Ott semmisült meg apáméknak az egész könyvtára, amit oda mentettek. Mert abban a lakásban tartotta a tizennegyedik kerületi pártszolgálat vezetője az esküvőjét valamelyik szépséggel, és tüzet raktak a lakásban a könyvekből. Anyám nagyon sokat tudott a vidéki zsidóság deportálásáról. Mindent tudott tulajdonképpen. Elmondta, és én is tudtam. A cionisták révén én is sok mindent tudtam. És nekem különösebb meglepetést nem okozott az Endre László-féle bagázs, mert ezekről én már régen tudtam. A Kovarcz Emil nekem nem volt újdonság [Kovarcz Emil (1899–1946) – nyilas politikus, katonatiszt. 1939–40-ben nyilas programmal országgyűlési képviselő, a Nyilaskeresztes Párt országos szervezés-vezetője (1938–41), részt vett a Dohány utcai zsinagóga elleni merényletben, amelyért a honvédtörvényszék elítélte, de ő Németországba szökött. A német megszállás után hazatért, és újra a Nyilaskeresztes Párt egyik vezetője lett. A nyilas hatalomátvétel egyik szervezője volt, majd tárca nélküli miniszter lett. 1946-ban mint háborús és népellenes bűnöst kivégezték. – A szerk.]. Az apámat a Somogyi Béla tanította [Somogyi Béla (1868–1920) – tanító, újságíró. Felsővisón volt állami tanító, majd 1897-ben Budapestre került, és a „Népszava” munkatársa, majd 1897–98-ban szerkesztője volt nyolc hónapig. Utána egy kültelki iskolában jutott tanítói álláshoz. Közben megszerezte a tanári képesítést is, reál-, majd kereskedelmi iskolában tanított. 1905-től a napilappá átalakult „Népszava” belső munkatársa. Ugyanekkor megindította a tanítók szervezkedését, majd 1906-ban lapjukat, az „Új Korszak”-ot, amelyet maga szerkesztett. A Károlyi-

kormányban közoktatásügyi államtitkár. A Tanácsköztársaság idején elvi fenntartásai miatt nem vállalt szerepet. A Tanácsköztársaság bukása után a „Népszava” felelős szerkesztője. A fehérterrort támadó cikkei miatt az Ostenburg-különítmény tisztjei elhurcolták, és társával, Bacsó Bélával együtt meggyilkolták, holttestüket a Dunába dobták (Magyar Életrajzi Lexikon). – A szerk.]. Az apámnak az egyik szerelme a Somogyi Bélának a lánya volt, aki később Hatvany Lajosné lett [Hatvany Lajos (1880–1961) – író, irodalomtörténész, kritikus. Harmadik felesége Somogyi Jolán (1903–1991) volt. – A szerk.]. Az apám nagyon jól tudta, hogy mi történt a Somogyi Bélával, és azt is tudta, hogy kik végezték ki. Többek között a Kovarcz Emil volt az egyik gyilkosa, a későbbi nyilas miniszter. Én ezeket mind tudtam. És ezért vagyok én teljesen..., a mai napig nem értem az apámat, hogy ezeket ő mind tudta, pontosan tudta, hogy milyen förtelmes maga a rendszer, de nem tudta levonni a konzekvenciákat.

Én nem voltam egy percig sem gettóban. Október nyolcadikán betegen kerültem haza anyámhoz, mert egy éjszakát egy vagon alatt töltöttem mélységes álomban, és részegen. Nagyon meg voltam fázva, úgyhogy anyám kúrált engem. És nem engedett vissza, mert beteg voltam, de aztán amikor megtudta, hogy az egész századot Németországba viszik, akkor meg pláne nem engedett vissza. A nyilas puccsot [lásd: nyilas hatalomátvétel] én odahaza éltem át. [A családfához fölhasznált iratok szerint munkaszolgálatát némileg másképp, más időpontokban töltötte le, mint ahogy erről mesél: a 101/301 munkaszázaddal először Hangonyban volt, 1944. június 2 – október 4. között (talán innen vitték őket Abonyba, ill. Szolnokra a lebombázott vasúti pályaudvaron romeltakarítási munkát végezni, de valószínűleg nem szeptemberben, hanem korábban, a nyár folyamán); a Szálasi hatalomátvételt valóban tölthette otthonában, de utána még egyszer behívták munkaszolgálatra: 1944. október 28 – november 6. között Kecskeméten, majd a Csepeli Szabadkikötőben volt. Ez után kerülhetett haza, és bujkált hamis papírokkal. – A szerk.]

Nekem voltak hamis papírjaim, azzal tudtuk átvészalni. A papírokat még a szolnoki szőnyegbombázáskor szereztem. Szolnokon, amikor a szőnyegbombázások voltak, volt egy sereg olyan vagon, amiben menekültek voltak. Na most az egyik ilyen vagon bent díszelgett egy bombakráterben, és a bombakráterben töméntelen irat úszkált. Többek között például a jászárok szállási nyilas körzetvezetőnek az egész családi okmánytára ott volt, amit én kihalásztam. Úgy hívták, hogy Úti Béla. Megláttam, és gondoltam, hogy valamire még jó lesz. Nekem aztán Úti Béla papírjaival volt illegális lakásom novemberben. A baj csak akkor kezdődött, amikor engem mint Úti Bélát vittek föl a Royal Szállóba. Ott volt a Számonkérő Széknek kirendeltsége [A Nemzeti Számonkérő Szék 1944. október 23-án fölállított, a korábbi kormányok szerepét vizsgáló speciális nyilas bíróság volt. – A szerk.]. Az én hibám volt, hogy felvittek. Nem voltam elég körültekintő. Kedvem szottyant egy savanyú tüdőre, és mivel tudtam, hogy az Erzsébet sörözőben kiváló savanyú tüdőt lehet enni, az apámmal beültem oda. Addigra már az apám is meglépett a munkaszolgálatból. Ő anyám barátnője férjének a papírjaival dekkolt. Mert más már nem volt akkor. Az apám teljesen le volt törve a gondolattól, de érdekes módon, akkorra már annyira megtört, hogy nem mondott ellent. Nekem a táskámban volt egy revolver és ötven darab születési bizonyítvány blanketta. Ezzel csak egy hülye ül be oda, ahol szemközt van a Számonkérő Szék. Bejöttek nyilas járőrök, és megkérdezték, hogy leülhetnek-e az asztalunkhoz. Én azt mondtam, nem. És akkor, hogy igazolja magát. Mondom, tessék. Odaadtam a hamis papíromat. „Gyanús az egész. Fölviszünk ide, utána nézünk a papírodnak.” Blandér pofával odaadtam a táskát az apámnak, és mondtam neki: „Fogja, Weckinger bácsi, mindjárt jövök.” Hát a mindjártból nem lett mindjárt, de

az apámnak meg volt annyi esze, hogy azonnal olajra lépett. Engem meg fölvittek oda. November huszadika táján volt, azt hiszem. A baj ott kezdődött, hogy a Royal Szállóban volt két jászárokszállási, és azt mondták: „Ez? Ez nem az Úti Béla!” Úgyhogy azonnal intézkedtek, hogy vigyenek át a Teleki térre [A Teleki tér 4-10-ben (az egykori Antiszemita Párt egyik gyülekezőhelyének – Teleki tér 8 – szomszédságában) volt egy nyilas gyűjtőház, 1944 őszén ide vitték be az utcán elfogott, lakásokból kirángatott zsidókat. – A szerk.]. Ott volt egy internáló, illetőleg egy fogda, ahonnan általában a Duna-partra szokták kísérni az embereket [lásd: zsidók Dunába lövése]. Engem oda vittek be mindjárt délután. Aztán amikor a Duna felé kísérték, én a Nemzeti Színháznál, a Blaha Lujza téren meglógtam.

Akkor igyekeztem különféle papírokat szerezni. Szereztem svájci menlevelet a Vadász utcából [lásd: Üvegház; svájci diplomaták embermentő tevékenysége]. De a schutzpass semmit nem ért a világon. Meg se próbáltunk bemenni a Szent István parki védett házakba. Nem volt érdemes. Akkor már tisztában voltunk azzal, hogy egyetlenegy értelmes dolog van: valahol kivenni egy lakást más néven, és illegálisan élni. Én eléggé föl is készültem erre. Volt formális állásom egy ismerősnél a Carbonil nevű vegyipari üzemben. Az ott volt a Thököly úton. Úgyhogy bejelentkeztem a Murányi utca 50. szám alá egész más név alatt, és ott éltem meg tulajdonképpen a felszabadulást. Az anyáméknak pedig az Elemér utca 34-ben volt egy albérletük. A testvéremet, aki akkor még csak tizenhat éves volt, a Sztehlo páternél [lásd: Sztehlo Gábor] helyezték el. A húgom pedig, mivel őt anyám skót missziós iskolába járatta, elég élénk összeköttetésben állt egy csomó református lelkésszel. Például az Esze Tamás az egy jó családi barát volt. Az Esze Tamás akkor a Szabadság téren volt lelkész. Ők segítették anyámat ahhoz, hogy a húgomat fönt a várban egy diakonissza zárdába helyezték. Az öcsémet meg a Sztehlonak valamelyik otthonába rakták be. Azt hiszem, Hűvösvölgyben volt neki valamilyen otthona. Tehát ők ott voltak. És őket csak 1945 márciusában lehetett előkeríteni, mert addig híd nem volt, közlekedés nem volt. Úgyhogy anyám átjönni sem tudott Budára. Nem volt min átjönni, egyetlen híd nem létezett [lásd: pontonhidak].

A szüleim rettenetes dolgokon mentek keresztül már 1944 előtt is. Én azon csodálkozom a mai napig, hogy az apámék itt maradtak. Az apámnak számtalan pere volt, amiben vesztes volt, az 1930-as évekig feketelistás volt [Az állam szempontjából megbízhatatlan személyekről készült lista (Teleki Pál kormányzása alatt hozott 1921. évi III. törvény, az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről). – A szerk.]. Utána kezdett neki menni, de utána meg valahányszor valami szélsőjobboldali akció volt Magyarországon, az mindig a zsidókon csattant. Ez egy kilátástalan ország volt az 1930-40-es években. Amikor bekerültem a cionista mozgalomba, olyan dolgokat tudtam meg a náci Németországról... Akkor már a cionisták elég jól látták a helyzetet, hiszen elég jók voltak az információik. De az itteni zsidóságot ez nem érdekelte. Az anyámnak a húga, a Rózsi egy Würzburger nevű osztrák kocsmároshoz ment feleségül, akinek kapcsolatai voltak az ottani szocdemmel. Abban a pillanatban, amikor jött az Anschluss, internálták őket. Lágerbe kerültek, a férjét félholtra verték, a Rózsi meg szaladgált jobbra-balra, és valahogy kisütötte, hogy van rokonság az Egyesült Államokban, a Korach család. A Marcinak, anyám bátyjának a felesége Guttmann-Korach lány volt. A Marcinak elég jó állása volt Amerikában a Korachéknál. Chicagóban volt egy nagy bútorárugyárunk, ami akkor Amerika egyik legnagyobb gyára volt, abban volt a Marci üzemvezető. És a Marci kikönyörögte a Korachnál a Rózsiéknak az affidavitot [Affidavit – (közjegyző előtt) esküvel megerősített írásos nyilatkozat (Webster's Online Dictionary). – A szerk.], és így ki tudtak menni az Egyesült Államokba. Amikor az első zsidótörvény volt [lásd: zsidótörvények

Magyarországon], könyörögtem az apámnak, hogy kérje meg az Egyesült Államok-beli rokonságot, hogy nekünk is küldjenek affidavitot, addig, amíg lehet. De az apám nem akart látni. Mindig azt mondta, hogy jogállam. Milyen jogállam?! Hát nem tapasztalta napról napra, hogy ez minden, csak nem jogállam?! Az én okos és művelt apám behívta anyámat, és azt mondta: „Jöjjön, Bella fiam, hallgassa meg ezt a gyereket! Már megint sok ponyvaregényt, Rejtő Jenőt olvasott!” Így reagálta le, amit én elmondtam Dachauról, meg ami volt.

Az anyám jobban látta tulajdonképpen, hogy mennyire nem jogállam ez. Mindennapos téma volt köztem és az apám közt. Állandóan vitáztunk. Az anyám ebbe nem szólt bele. Az anyám mással volt elfoglalva. Nyakig benne volt a magyar illegális munkásmozgalomban, és a Vörös Segélynek dolgozott. Még az apám sem tudta, hogy mennyire benne van. Az anyám nagyon óvatos volt. Az anyám egy egész más világban élt. Az itteni illegális pártnak mások voltak az elképzelései a dolgok megváltozásáról. Ők abban reménykedtek, hogy Magyarországon nem következhet be az a fajta náci rendszer, ami Németországban vagy Ausztriában. Az illegális kommunista mozgalom eleve cionistaellenes volt. Anyám hallgatott. Hallgatólag tudomásul vette, hogy a fia ilyen vagy olyan, de nem akart több bajt szerezni nekem, mint amennyi az apámmal volt. Diplomatikusan kimaradt ezekből a dolgokból. Azt, hogy az anyám milyen munkát végzett, én csak 1945 után tudtam meg. Hogy állandóan a saját életét kockáztatta egy olyan ügyért, amiért épp ésszel én nem kockáztattam volna az életemet. Aztán az 1939-40-es évek körül, amikor javult a szüleim anyagi helyzete a zsidótörvények dacára, anyagilag nem volt annyira érezhető a zsidóellenesség, és ezért nem tudtak észhez térni, és azért itt a cionistáknak soha nem volt semmilyen szava.

Rákényszerültek arra, hogy önállósodjanak, és kikapukon keresztül érvényesüljenek, és ez avval a megtévesztő hatással járt, hogy nem vették észre, hogy ez csak egy csapda. Pedig csak az ostobák nem látták, hogy mi fog bekövetkezni. Amikor bekövetkezett a német megszállás, nekem a cionista mozgalommal minden kapcsolatom megszakadt. Mert itt szétverték az egész cionista mozgalmat [lásd: Magyar Cionista Szövetség]. Például a Komolyt meg is ölték, és az ismeretségi körnek a tekintélyes részét vagy elkapták és kiirtották, vagy valahová eltüntették [lásd: Komoly Ottó]. Ha talán én a Hasomér Hacairhoz tartozom, akkor jobb esélyem lett volna. De a Dror Habonim gyenge szervezet volt. A Kasztnerről pedig a legtöbb rosszat tudom csak, amit ember valaha hallott [lásd: Kasztner-csoport; Kasztner-vonat]. Nem tudom ellenőrizni, de megvallom őszintén, amikor hallottam, hogy lelőtték, akkor nem voltam nagyon meglepve [Kasztnert 1957-ben, Izraelben, a mai napig tisztázatlan körülmények között a nyílt utcán lelőtték. – A szerk.]. Én csak másodkézből ismertem az ő tevékenységét, nem közvetlenül. Tudniillik a Jenő bácsinak volt egy fia, úgy hívták, hogy doktor Vázsonyi Endre [Vázsonyi Endre (1906–1986) – újságíró, műfordító, kritikus. A 1926–1941 között az „Újság” c. napilap színházi kritikusa, tárca- és vezércikkírója volt. 1945–1948 között Budapest Székesfőváros Irodalmi Intézetének igazgatója volt. 1948–49-ben a Franklin Kiadót vezette. 1954–1964 között a Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó gyermekkönyv-lektorátusának vezetője volt. 1964-ben feleségével, Dégh Linda etnográfussal elhagyta az országot.

Bloomingtonban az Indiana Egyetemen h. tanszékvezető, nyelvészeti tudományos kutató volt (Magyar Életrajzi Lexikon). – A szerk.]. Vázsonyi Endre a Zsidó Tanácsnak volt az egyik tagja, és neki nem volt a Kasztnerről nagyon jó véleménye. Azt mondta, hogy nagyon sok furcsaság fűződik az ő mentőtevékenységéhez. A Vázsonyi Endre később az ifjúsági kiadó, a Móra Ferenc Kiadó igazgatója lett. Ő tulajdonképpen ügyvéd volt eredetileg, amíg az apja élt, ő irodalommal csak stikában foglalkozott, mert az apja, kezdve azon, hogy megházasította, előírta, hogy mit csináljon. Az Endre egy nagyon jámbor és szelíd fiú volt, és nem mert az apjával soha szembeszállni. De

abban a pillanatban, amikor az apja meghalt, föl hagyott az ügyvédszakmával, és teljes gőzzel csak az irodalomnak élt. Ő fordította le a legtöbb Verne-regényt magyarra. Ortutay Gyula volt neki jó barátja, és ő szerzett neki Rockefeller ösztöndíjat, és azzal ment ki.

Az én szűk családom, tehát apám, anyám, testvéreim egy az egyben mindenki túlélte a holokausztot. Ez egy óriási véletlen. A Vázsonyi családból és a Reichek közül viszont elég sok elpusztult. A Rácz Artúrnak az egyetlen fia a Kárpátokban pusztult el mint munkaszolgálatos. Lőtt fejsébbel hozták haza. A Vázsonyi fiúk közül az Imrét és a Pistát kivitték Welsig [Az ausztriai Welsben munkatábor volt, amely a mauthauseni koncentrációs táborhoz tartozott. – A szerk.]. Őket Welsben szabadították föl, azt hiszem, az amerikaiak. De addigra az Imre már belehalt a kiütéses tífuszba. A Vázsonyi nagyapámat a csendőrök elhurcolták, és valahol a Bécsi út tájékán lőhették valamelyik árokba. Ez úgy történt, hogy kiment a nyugdíjáért, és lejárt a zsidóknak kijáró időszak, és a csendőrök leszedték a villamosról, és elvitték. A Bandi, anyám öccse hazakerült Borból. Ő Borban volt munkaszolgálatos utoljára. Rettentő rossz állapotban került haza. Az apám testvérei közül még a Pista került haza, rossz állapotban, de hazakerült. A Dezső, a legkisebb rendkívül kalandos körülmények között került haza. Neki 1936-ban be kellett bevonulnia a kecskeméti tüzérséghez. Különféle visszacsatolásokban részt vett mint katona, de mindig, mikor le kellett volna szerelnie, jött valami új esemény. Egyszer a Felvidék, egyszer édes Erdély [lásd: első bécsi döntés, második bécsi döntés]. Mindig valami volt. Mire ezekből kiszabadult volna, behívták munkaszolgálatra, és lekerült a szegedi élelmezési raktárba. Végül kivitték Németországba, és Bajorországban szabadult föl. Akkor gyalog hazaindult. Ez volt 1945, azt hiszem, májusában. Két bajtársával jött gyalog, és az egyik osztrák városban a polgármester büntudatánál fogva, valami jószágot akart gyakorolni, és vendégül látta a volt muszosokat. És látta, hogy milyen rongyosak, kivitte őket, és ott volt egy SS katonai raktár, és abból adott nekik köpenyt. Levágták róluk a jelvényt, de hát az SS köpeny volt. Ebben szépen elérkezett Győr, s a győri állomáson szállt a vonatról, hogy iszik egy korty vizet, hóna alatt a batyujával. Akkor befutott Németországból egy hadifogolyvonat, ahol éppen SS-eket fuvaroztak a Szovjetunió újjáépítésére. A hullákat kidobálták a vagonokból, de létszámnak kellett lenni. Ugye az orosz hadseregben nagy volt a fegyelem. Létszám, az létszám. Körülnéztek létszám után, és éppen kapóra jött Dezső, mert Dezsőn német egyenruha volt, úgyhogy pillanatok alatt a barátaival együtt az SS-ben találta magát, és mint hadifoglyot kivitték a Szovjetunióba. Hogy ott mit élt át, csak amikor hazajött, mesélte el. Az egy rémregény. Mi már rég azt hittük, hogy nincs életben, és egyszer csak beállított Dezsőke. Mert a Szovjetunióban is örültek a hivatal malmai, és küldtek egy rabbit, hogy ellenőrizze, tényleg zsidó-e. És ellenőrizték. Levetkőztették pucérra, és rájöttek arra, hogy megvolt nyolcnapos korában az Ábrahám szövetségébe fölvevés [azaz a körülmetélés], és kérték, hogy mondjon el egy imát. Hát ő már imára nem nagyon emlékezett, de a Smá Jisráelt el tudta mondani. Abban a percben kivitték, és aztán egy fél év múlva hazapasszították. Így ő is hazakerült.

A felszabadulás után visszakerült az egész család a Dózsa György út 17-be. A húgom lakik most abban a lakásban, ahol mi laktunk. Ez a német megszállás idején egy zsidó ház volt [vatikáni védett ház volt]. A mi lakásunk egy háromszoba-hallos, száznégyszázötven négyzetméteres nagy lakás volt, abba költöztettek be minden szobájába egy-egy családot. Tehát négy-öt-hat ember lakott egy szobában. Annak a lakásnak az eredeti tulajdonosa tulajdonképpen egy olimpiai vívónak volt az apósa. Azt is megölték. Annak az apósáé volt a ház, de különben ott keresztény úriemberek laktak. Például a Berta István lakott abban a lakásban, amibe minket költöztettek. A Rádió

karmestere volt. Pontosan tudom, mert aztán visszajött, amikor egyedül maradtunk a lakásban. 1945 tavaszán megjelent a Berta István, és összetett kezekkel könyörgött az anyámnak, hogy engedje meg, hogy megnézze, amit ottfelejtett. A lakásban akkor mi maradtunk ott egyedül, a többiek visszaköltöztek a saját lakásukba. Mi a saját lakásunkba, a Hungária körútra azért nem költöztünk vissza, mert nem volt semmi értelme. Semmink nem maradt ott, és mások laktak benne. Itt viszont egyedül maradtunk, mert a lakótársak mind elköltöztek. De ez a Dózsa György úti lakás is majdnem félig ki volt égve, a három szoba közül csak egy volt lakható. A ház tulajdonosa, a Vajda – az is zsidó volt – visszajött, és kiadta nekünk bérbe. Az egész ház az övé volt. Akkor még visszakapta. Csak 1948-ban államosították [A házingatlanokat 1952-ben államosították. Lásd: államosítás Magyarországon. – A szerk.]. Ebben a házban lakott különben a Latabár család is, alattunk egy emelettel. A Latyi meg a mamája meg a fia meg a lánya [Latabárok – a színészdinasztia kilenc tagját tartja számon a magyar színháztörténet. A legemlékezetesebb színészi pályafutás id. Latabár Árpád (1878–1951) és fiai, ifj. Latabár Árpád (1903–1961) és Latabár Kálmán (1902–1970) nevéhez fűződik. – A szerk.].

1947–48-ban úgy volt, hogy alijázom. Akkor már a Makkabi Hacairnak voltam a tagja. A Makkabi Hacairhoz úgy kerültem, hogy én a Dror Habonimot kerestem [Dror Habonim – 1939-ben két baloldali cionista ifjúsági szervezet, a Dror és a Hechaluc Hacair egyesült Magyarországon. 1944. január elején pedig a Dror-Hechaluc-Hacair és a Habonim lépett egységre. A mozgalom 1946 februárjáig Dror-Habonim néven működött (Magyarországi Cionista Szövetség, „Cionista ABC, cionista.hu/kifejezesek.htm). – A szerk.], és a Makkabi Hacairt találtam. Ez annak a zűrzavaros időszaknak a terméke volt. Nem azt találta az ember mindig, amit keresett. Miután közben hazajött a Bandi Borból, és belépett a Makkabi Hacairba, boldogan mentem utána, mert hát ahova a Bandi lép...! És ott sajnos az a pech ért, hogy beválasztottak a Makkabi Hacair vezetőségébe. Talán ha nem választanak be a vezetőségébe, alijáztam volna. De nekem félelmeim támadtak az alijától. Megbízta a hachsaráknak a vezetésével. A kelenvölgyi hachsarát például én vezettem. A hachsara olyan ipari üzem volt tulajdonképpen, ahol deportálásból, Auschwitzból meg különféle helyekről visszatért szerencsétlen sorstársak készültek föl az alijára. A hachsarának a fő profilja ruhaipari tevékenység volt. Konfekcióárukat állítottak elő, ami konfekcióárukat nekem alkalmam volt megfelelően értékesíteni. Úgyhogy én, mondjuk, ebből a szempontból értékes hachsaravezető voltam. De az volt a helyzet, hogy ugye nekem ilyenformán a mozgalom összes anyagi dolgában részt kellett vennem. Pontosan tudtam, hogy mi pénz mire megy el. Én abban az időben teljesen, bigottan Vázsonyi maradtam abban, hogy a közpénznek csak a köz javára szabad fordulnia. Mert meg kell hogy mondjam, a Vázsonyi Vilmos ilyen volt egész életében. Soha saját családjára nem fordította a közpénzt. Ez a szellem valamennyire a Vázsonyi családban rám ragadt, hiába lettem cionista. Itt a mozgalmon belül volt egy vezető réteg. Olyan kitűnőségek vezették, mint a Révész Perec, a Joint gyermekosztályának az igazgatója, aki a kényelmes feleségének otthon két háztartási alkalmazottat is tartott [Perec (Peretz) Révész (Révész László) (sz. 1926) – az 1940-es évek elején menekült Magyarországra Szlovákiából, bekapcsolódott a Mentőbizottság munkájába. A háború után az Országos Zsidó Segítő Bizottságban a gyermekosztályt vezette. Ezekben az években a cionisták egyik legfontosabb tevékenysége gyermekotthonok létesítése volt az árván maradt gyerekek számára. Mindegyik cionista irányzat szervezett ilyen otthonokat a Joint pénzügyi támogatásával. Révész (aki a Makkabi Hacairnak volt a tagja) ennek a munkának volt az egyik irányítója. – A szerk.]. Én azon akadtam ki, és ott rúgtam össze a patkót velük, hogy az igényelt közpénzből a feleségének egy harmadik alkalmazottat akartak felvenni, és én ettől teljesen bepipultam, és azt mondtam: „Ha én hajkurászom a srácokat arra, hogy napi tíz órát a varrógéppel

dolgozzanak, mi a fészkes fenének kell a feleségednek még egy alkalmazott?!” Ma már tudom, hogy ez egy gyerekség volt, de én ezt akkor így láttam. Ez volt az oka annak, hogy én összekülönböztem velük, és én úgy éreztem, hogy nem mindenben szavahihetők. Mást mondanak az embereknek, másként élnek, és mást tesznek. Énnekem akkor nem volt politikai gyakorlatom, nem tudtam, hogy ez általában így szokott lenni. Ma már tudom, hogy így van. És akkor gyanakodni kezdtem, hogy ha ígérik, hogy majd érvényesülni fogok mint haluc a hangszeremmel, ez mégsem így lesz egészen. Úgyhogy könnyű szívvel engedtem anyámnak, aki akkor már évek óta máson sem sírt, mint hogy miért akarok én alijázni, miért nem jó nekem itt.

1947-ig azért nem mentem ki, mert megpróbáltam letenni az érettségit, szerezni legalább valamilyen kenyérkereseti lehetőséget. Az apám egyszerűen nem volt hajlandó egy fillérrel sem támogatni az én törekvéseimet. Apámnak az volt a véleménye, hogy vagy elmegyek a Műegyetemre, és leszek mérnök, de hangszer...! Mi az, hogy hangszer?! Csak a bolondok foglalkoznak hangszerrel. Miután eltökélt szándékom volt, hogy ha törik, ha szakad, én a hangszerről nem mondok le, nekem kellett valami után nézni. Közben bekerültem a Gordon Makkabi Hacairba [Az 1946 körül létezett egy „Gordonia Macabi Hacair Cionista-Szocialista Ifjúsági Mozgalom Magyarországon” nevű szervezet, néhány brosúráját is kiadott], és volt időszak, amikor emiatt nem is otthon laktam, hanem kinn, Kelenvölgyben. Egy villában volt elhelyezve a hachsara, és én egy szobában voltam. Én a mai napig szégyellem magam, hogy óriási csalódást okoztam a Bandinak, amikor megmondtam neki: „Te, én nem fogok alijázni.” Hosszú éveken keresztül nem tudták megérteni, se ő, se az unokahúgom, a Magdus, aki most volt itt Magyarországon látogatóban Izraelből. Hosszú évek teltek el, amíg megemésztették az én pálfordulásomat, amiben sok minden szerepet játszott. Én egy rendkívül gyanakvó és bizalmatlan ember voltam. Könnyen feltámadt bennem a gyanakvás mindennel kapcsolatban. Mit lehessen tudni? Valamikor az osztályban volt egy csúfnevem. Úgy hívtak, hogy Fabius Cunctator [Fabius Maximus diktátor a második pun háborúban (i. e. 200–197) kapta a Cunctator, azaz „Halogató” nevet a Hannibál kifárasztására alkalmazott halogató taktikája miatt. – A szerk.]. Tanították a pun háborút a gimnáziumban, és ott a pun háborúban, a másodikban, szerepelt egy diktátor Rómában, akit azért választottak meg, hogy a Hannibált valahogy semlegesíteni tudják. És ez egy olyan pali volt, aki tudta nagyon jól, hogy a római légiók nincsenek abban az állapotban, hogy megütközzenek Hannibállal, tehát ide-oda vonulgatott, húzta-halasztotta a dolgot, és kifárasztotta Hannibált véglegesen. Évekig én voltam a Fabius Cunctator. Ez egy fogyatékoság. Ez a természetem tántorított vissza tulajdonképpen az alijától. Ezután a cionista mozgalommal semmilyen kapcsolatom nem maradt. Teljesen elszakadtam tőle. Meg időm sem volt.

A gimnáziumot csak 1946-ban tudtam befejezni. Akkor érettségiztem, és utána, hogy ne függjek az apámtól, és mennél hamarabb kenyér legyen a kezemben, beiratkoztam az Országos Izraelita Tanítóképző Intézetbe, és egy év után megkaptam a tanítói okleveletem. Aztán meg 1945-re én már annyira tudtam hegedülni, hogy felvételiztem a Zeneművészeti Akadémiának az első osztályába, de a főigazgató behívatott, és azt mondta: „Miért akar maga az elsőbe járni, amikor maga az egész elsős anyagot tudja! Tizennyolc éves, és akkor nyer egy évet.” És olyan hülye voltam, hogy boldogan vettem, hogy fölvesz engem a második osztályba. És fölvettek másodikba, de azzal a feltétellel, hogy leteszem az első évfolyamnak az összes kötelező tárgyát. Ez azt jelentette, hogy nekem mindenből kétszer annyi kötelező tárgy jutott, mint egy normális embernek. Hát ez csodálatos év volt. El lehet képzelni, milyen évem volt az első. A tanítóképző befejezése után, 1947-ben az Eötvös utcai hitközségi eleminek lettem a második osztályos tanító

bácsija, és dolgoztam még a gyermekvédelemnél. Egy évig tanítottam második osztályt, akkor rájöttek arra, hogy nekem már a képesítésem alapján megvan az énektanári képesítésem, úgyhogy beosztottak a Wesselényi utcába éneket tanítani. Onnan év közben átpasszoltak a már államosított Abonyi utcai volt hitközségi iskolába orosz tanítani.

1947-ben én már a Zeneakadémia mellett jártam a Pázmány Péter, később Eötvös Lóránd egyetemre. A Zeneakadémiát 1951-ben, a magyar–orosz nyelv és irodalom tanári szakot 1952-ben végeztem el. Nem azért tanultam ennyit, mert én buzgómócsing voltam, hanem egyszerűen nem volt semmilyen biztosíték, hogy akár zenekari állást kapok, akár más állást kapok. Mert akkoriban, 1945 és 1948 között még minden bizonytalan volt. Aztán 1948-ban kiagtalták, amikor volt a rendszerváltás [lásd: a fordulat éve], hogy a Szovjetunió példájára megszüntetik az egyetemen a kétszakos képzést. Akkor én magyar–angol szakra jártam. Behívtak a tanulmányi osztályra, és mondták, hogy a két szak közül, amit felvettem, egyet le kell adjak. Nem voltam elbűvölve tőle, mert úgy gondoltam, hogy egy ilyen országban rontja az elhelyezkedési esélyeimet az, ha én csak egyszakos vagyok. Mert kinek kell egy gimnáziumban egy egyszakos? Akkor nem kellett. Se általános iskolában. A tanulmányi osztály vezetője látta rajtam, hogy nekem ez nem tetszik, és mondta, hogy van egy esély: ha fölveszem az [Egyetemi] Orosz Intézetben az orosz nyelvet, akkor minden oké, tarthatom. És így lettem magyar–angol helyett magyar–orosz szakos. Ott 1952-ben kaptam a diplomámat.

Mire megkaptam a diplomámat, addigra tehát áthelyeztek az államosított Abonyi utcai Zsidó Gimnáziumba. Akkor még működött itt a zsidó lánygimnázium, a Zsoldos vezetése alatt [Zsoldos Jenő (1896–1972) – irodalomtörténész, nyelvész, 1920-tól a Pesti Izraelita Hitközség leánygimnáziumának (később Anna Frank Gimnázium) tanára, 1939–1965 között igazgatója. 30 éven át állandó munkatársa volt a „Magyar Nyelvőr”-nek, főleg szótártörténeti dolgozatokat publikált, a reformkor nyelvével és a munkásmozgalom szókincsének kutatásával foglalkozott. – A szerk.]. Rettenetesen meg voltak szorulva, mert bevezették az orosz nyelvet, és nem volt egyetlen orosz tanár sem. Úgyhogy én akkor kaptam egy szerződést a Gellért Endrétől – akkor ő volt a szakfelügyelője a hitközségnek –, és tanítottam a zsidó leánygimnáziumban pár évig orosz [Gellért Endre (1917–1977) – 1939-ben szerzett tanári diplomát Budapesten. A német megszállás előtt a lengyel és szlovák menekültek bujtatásában segédkezett, a német megszállás alatt pedig az Üvegházban vett részt a zsidómentő munkában (hamis papírok készítése és eljuttatása a csillagos házakba stb.). A felszabadulás után a budapesti hitközség oktatási részlegének vezetőjeként (manager of the Education Department of the Jewish Community in Budapest) biztosította, hogy a cionizmus szelleme és a héber nyelvoktatás fennmaradjon a zsidó tanintézményekben. 1950–55 között tisztviselő volt az izraeli követségen. 1955-ben alijázott (www.thepartizans.org/member_eng_frame.asp?id=1771&cat=com). – A szerk.]. 1949 áprilisában raktak az Abonyi utcai iskolába, év közben. Tanítottam én ugyan az orosz a lánygimnáziumban, de azért tudtam, hogy órákon belül abba fogom hagyni. Akkor már tudtam, hogy el fogok helyezkedni zenekarban, mint ahogy el is tudtam a Fővárosi Zenekarban helyezkedni [A Magyar Állami Hangversenyzenekar elődjéről, a Bor Dezső által alapított Székesfővárosi Zenekarról van szó, amely 1939-ben vált hivatásos zenekarrá, miután 16 éven át (természetesen magasan képzett zenészekből álló) amatőr zenekarként működött. (A Magyar Állami Hangversenyzenekar nevet 1952-ben kapta.) – A szerk.]. De sajnos aztán összeakadtam a tanulmányi osztály vezetőjével, a Keresztesi Fricivel, aki addig nem szállt le a buszról, amíg meg nem esketett, hogy bemegyek, és

leteszem az államvizsgát. Úgyhogy egy éven belül letettem az orosz nyelvvizsgát is, és abból is lett egy diplomám. Én nagyrészt az iskolában csak zenét és oroszot tanítottam. Vallást nem. Az én vallásosságom, attól kezdve, hogy az apámtól elszakadtam, meg leszámoltam azzal, hogy alijázok, megszűnt.

Az apámék a felszabadulás után javuló életkörülmények közé kerültek. Lényegesen jobbak voltak az életkörülményeik, mint előtte. Az apámnak olyan szerencséje volt, hogy a Népszínház utcai üzlet majdnem teljes egészében ép maradt. Még a raktárt se törték fel. Ennek az lett a következménye, hogy a raktárban például volt huszonöt tábla üveg, úgyhogy nekünk volt az első betáblázott kirakatunk, és a Dózsa György út 17. lakásainak többségét abból az üzletből vágták be. Úgyhogy 1948-ig ez az üzlet még funkcionált. Aztán az apám jól látta, hogy ez már tovább nem megy [lásd: államosítás Magyarországon], és közben megszerezte a nosztrifikálását, és akkor már a szakmája felé orientált. Fölszámolták az üzletet. Apámnak sikerült végre, harminc év után a szakmájában elhelyezkedni. Kicsit későn, de el tudott helyezkedni. Az anyám meg nagy tüzesen, végre nem illegális kommunistaként, hanem a párt harcos tagjaként, elkezdte szervezni a Nőszövetséget [lásd: Magyar Nők Demokratikus Szövetsége]. Egyik alapítója volt az itteni Nőszövetségnek, és mint ilyen, berakták őt az Egyenruházati Vállalathoz [Egyenruházati és Felszerelési N. V.] gazdasági-szociális vezetőnek. Tehát őhöz tartozott a konyha meg az úgynevezett munkásjóléti intézmények. A baj csak az volt, hogy az Apró Antalnak a sógora volt ott a párttitkár [lásd: függetlenített funkcionáriusok], és miután az kivételes elbánást kívánt, azt kívánta, hogy neki fölhozzák az ebédjét, külön főzzenek [Apró Antal (1913–1994) – politikus, miniszter. A SZOT főtitkára (1948–1951), a Minisztertanács elnökhelyettese (1953–1956), majd miniszterelnök-helyettes (1957–1971). Az MSZMP KB tagja (1956–1988), a PB tagja (1956–1980), az országgyűlés elnöke (1971–1984). – A szerk.]. Anyám meg: „Mit fognak itt külön főzni, majd zabáld az, amit a többiek!” Ez elég volt ahhoz, hogy följelentették anyámékat. A koncepció az volt, hogy az anyámék üzérkednek meg feketéznek. Házkutatást tartottak, ahol megtalálták azt a fegyvert, amit én már rég elfelejtettem.

Az életem legelső állása 1946-ban a fővárosi gyermekvédelemnél volt. Akkor a fővárosi gyermekvédelemnek az igazgatója a néhai Nemes Lipót volt [Nemes Lipót (1886–1960) – pedagógus. 1911-től polgári iskolai tanárként működött, 1912-ben a Gyermektanulmányi Társaság titkára lett. A Tanácsköztársaság idején az Iskolai Gyermekvédelmi Központ vezetésével bízták meg. 1920 után pedagógiai tevékenységének felhagyására kényszerült, de folytatta gyermekvédelmi irodalmi munkásságát. 1945 után a Fővárosi Gyermek- és Ifjúságvédelmi Központ megszervezésén munkálkodott, majd általános iskolában tanított. – A szerk.]. Én ugyanabba a pszichológiai társaságba jártam, amibe ő, az Individuálpszichológiai Társaságnak [Magyar Individuálpszichológiai Egyesület, 1927-ben alakult, az 1940-es évek végén beszüntette a tevékenységét. – A szerk.] voltam a tagja. A Hermina úton volt a gyűjtő, a volt Róheim-villában [Hermina út 45.] gyűjtötték össze azokat a gyerekeket, akiket össze kellett gyűjteni. Volt ott tizennégy-tizenöt éves gyilkos, egypár tolvaj, szóval válogatott társulat. És nekem az volt a feladatom, hogy ezeket le kellett vinni – mert Pesten nem lehetett 1946-ban az élmezőnyüket biztosítani –, le kellett vinni őket Szőregre. Szőregen volt egy kastélygyermekotthon. Azt kérdezi tőlem a Lipi bácsi: „Van fegyvered?” „Fegyver? – mondom –, fegyver?” „Te bolond vagy! Azért mert jó sportoló vagy, ezek hátulról leszúrnak! Azonnal méssz, és kiveszel egy fegyvert!” Adott egy cédulát, be kellett menni a rendőrkapitányságra, adtak egy fegyvert, lepecsételték az engedélyt.

És akkor hazavittem a fegyvert, kipróbáltam, és utána visszapakoltam a viaszosvászonba, és betettem anyáméknál a spejz valamelyik polcára, és teljesen elfelejtettem, hogy az nekem van. Telt-múlt az idő, 1950-ben volt ez a házkutatás anyámnál, megtalálták a fegyvert. „Kié a fegyver?” Mondta az anyám, hogy a fiamé. „Hol az engedélye?” „Biztos a fiamnál.” Már akkor nős voltam, itt laktam Budán. Rögtön jöttek át, és kérdezték: „Engedély?” Mondom: „Tudja Isten! Hogy került ez elő?” Nem is tudtam. „Itt mi kérdezőnk!” – mondta. Előkerestem az engedélyt. Akkor az volt, hogy a fegyvertartási engedélyt minden évben le kellett a kibocsátó hatóságon pecsételtetni. Nekem 1947 óta egyetlen pecsétem sem volt. Tehát volt egy lejárt fegyverviselési engedélyem. Azonnal bevittek. Fegyverrejtegetés volt ellenem a vád, a szüleim ellen meg üzérkedés. Abban az időben egy ilyen hasznavehető sorozatlövő fegyvernél akasztófa járt vagy legalábbis életfogytiglan. Nekem akkor született az első gyerekem. Éppen végeztem a főiskolával, a Zeneművészeti Főiskolán volt hat órám mint adjunktusnak. Nagyon büszkén jöttem haza, hogy alig végzek, már állásom van. De itthon már vártak, és bevittek.

Először a Fő utcába, de ott nem volt hely. Utána átvittek a Markóba. Ott is zsúfolt volt a ház. Úgyhogy a foglár azt mondta, hogy megint egy poloskát hoztak! Úgy hívták a politikaiakat, hogy poloska. Azt mondja: „Vigye el valahova, tüntesse el a szemem elől!” És a szerencsétlen foglár berakott engem a csövesek közé, igaz, hogy a csövesek között is volt három párttitkár. Egy kétszemélyes cellában voltunk tizenketten. Telt-múlt az idő, és szépen sorra került a tárgyalás, és az életben vannak szerencsés pillanatok. A szüleimmel együtt egy olyan büntető bíróhoz kerültem, doktor Sárkány Miklóshoz, akinek a papája a Vázsonyi Vilmosnak volt a jobbkeze a Polgári Demokrata Pártban, és végtelenül tisztelte a Vázsonyi Vilmosnak még az emlékét is. És mondta: „Kivizsgálom, Vázsonyi elvtárs az ügyét, bízhat bennem.” Ki is vizsgálta. Megállapította, hogy egy koncepció per. Megállapította, hogy volt fegyverviselési engedélyem, tehát nem vagyok rejtegető. És mert jól képzett jogász volt, az én végzésemben az volt, hogy jóllehet a fegyverrejtegetés nem igazolódott be, de van a fegyverrejtegetési törvénynek egy olyan passzusa, amelyik kimondja, hogyha valaki a családjánál vagy körülményeinél fogva feltételezhetően nem tartozott soha a jobboldalhoz, vagyis a magyar forradalmi baloldal célkitűzéseit támogatta, akkor ez nem bűncselekmény, csak vétség. Az akasztófától menekültem meg. Elkobozta a fegyvert, és megúsztam ezt az ügyet. Egy hónapi vizsgálati fogság után tíz kilóval könnyebben kijöttem.

A szüleim is megúszták. Az apám a per lezárása után visszakapta a mérnöki állását. A Kohó- és Gépipari Minisztériumnak volt az egyik beruházási vezetője mint mérnök, de már nem a tervezőmérnököt kapta vissza, hanem az ügynevezett beruházási osztályon lett az egyik vezető, amit nagyon nem szeretett. Ő a szakmáját szerette volna csinálni, ott pedig csak arról volt szó, hogy a beruházási osztályhoz benyújtják a terveket, és neki el kell bírálni a terveket. Ez a világ legunalmasabb munkája. És rengeteg baja lett belőle. Ő lelkiismeretesen végignézett minden tervet, de annak az lett a következménye, hogy soha nem tudták a terveket teljesíteni. Mert ő fölfedezte a tervekben, hogy mik a mérnöki, műszaki hibák. Aztán később egyszerűen nem bírta, meg őt sem bírták, és eljött. És hatvanhárom éves korában rákban meghalt.

Az anyámat kizárták a pártból. Ez az anyámnak volt rettenetes, egy életen át a mozgalmat szolgálta, és aztán rá kellett jönnie, hogy a dolgok nem azok, aminek látszanak. Kezdetben az anyám a Rákosiban nagyon bízott. De aztán, amikor átesett ezeken a koncepció pereken, akkor rájött, hogy a Rákosi csak egy báb. Azt sem tartotta nagy szerencsének, hogy zsidó származásúak. A Gerő (Singer) Ernő [lásd: Gerő Ernő] például az apámnak a gimnáziumban osztálytársa volt. Az

Illés Béla az apámnak mindaddig jó barátja volt, amíg a Vázsonyi Vilmosnak volt a személyi titkára [Illés Béla (1895–1974) – Kossuth-díjas író. Prózaírói életművének nagy része a munkásmozgalomhoz vagy a második világháború tematikájához kapcsolódik. Részt vett az 1918–1919-es mozgalmakban; a kommün bukása után Bécsbe emigrált. 1923-ban Moszkvába ment, és a Szovjet Írószövetség egyik titkára lett, 1925–1936 között a proletárirók világszervezetének a főtítkára volt, 1937-ben kizárták a szovjet kommunista pártból. Magyarországra a Vörös Hadsereg őrnagyaként tért vissza, 1949-ben pedig alezredeként szerelt le. Részt vett a sematikus irodalompolitika kialakításában. 1950–1956 között az Irodalmi Újság főszerkesztője volt, 1956 szeptemberében a reformszellemű írószövetségi közgyűlés leváltotta. A forradalom leverése után tagja lett a Kádár-kormány mellett hitet tevő Irodalmi Tanácsnak. Érdekes módon, nem lehet nyomára bukkanni annak, hogy Illés Béla Vázsonyi személyi titkára volt. Nem tudjuk, ki retusálta ki ezt a mozzanatot az életéből.-A Szerk.] És amikor visszajöttek ide, akkor nem akarta az apámat megismerni. A Vörös Hadsereg őrnagyaként jött vissza, ő írta a „Vígyszínházi csata” című memoárt [Budapest, Révai kiadó, 1951 – A szerk.]. Ő volt a Vörös Hadsereg itteni lapjának a főszerkesztője. De persze ő avval nem dicsekedett, hogy annak idején az antibolsevista Vázsonyi Vilmosnak volt a személyi titkára. Az anyám aztán a legkülönbébb helyeken dolgozott. Dolgozott szövetkezetekben, aztán egyrészt volt kereskedelmi gyakorlata, másrészt volt egy fényképészegédi oklevele. És közben folyton harcolt azért, hogy visszavegyék a pártba. Mert borzasztónak tartotta, hogy őt kizárták. És a sors úgy hozta, hogy – ha jól emlékszem – 1956 után apám egyszer elment a Rácz Fürdőbe fürödni, és ott összeakadt a Kiss Károllyal [Kiss Károly (1903–1983) – politikus, bőripari munkás. Illegális kommunista tevékenységért 1944-ig 9 évet töltött börtönben és internálótáborokban. 1946-tól haláláig magas állami és párttiszségek betöltője volt. – A szerk.]. Valamikor ők együtt laktak Angyalföldön, a feleségével az anyám jóban volt. Ott a medencében összeakadtak, és elbeszélgettek, és az apám elmondta, hogy az anyámnak mennyire fáj, hogy kizárták. A Kiss Károly azt mondta, hogy utánanézz, és azt hiszem, két hét múlva az anyámat rehabilitálták minden további nélkül [Kiss ezekben az években az MSZMP KB tagja, egy időben titkára és a PB tagja volt, tagja, majd helyettes elnöke volt az Elnöki Tanácsnak stb. – A szerk.]. Senki se tudta ugyan megmondani, hogy miért zárták ki. Úgyhogy, ha jól emlékszem, az anyámat 1958-59-ben visszavették a pártba, és megint nagyon boldog volt.

Tüzesen bekapcsolódott megint a nőmozgalomba, de a lelkesedése egyre jobban alábbhagyott. Mert közben hazakerült a tanárnője, a Jolán néni [Kelen Jolán] a Szovjetunióból, és amit mesélt [Kelen Jolán 1954-ben tért haza. – A szerk.!]! Hát elég elgondolkoztató dolgokon mentek ők keresztül [Férje, Kelen József 1939-ben „a törvénytelen ségek áldozata lett”. – A szerk.]. Az anyám egészen az 1970-es évekig elkötelezett maradt a mozgalomhoz, amikor sikerült teljesen kiábrándulnia. De amikor kiábrándult a mozgalomból, a vallásossághoz nem tért vissza. Hetvenéves korban a vallásossághoz visszatérni nehéz. A valláshoz való viszonya is oldódott az idők folyamán. Emlékszem, hogy a nagyanyám temetésénél voltak komplikációk, mert ugye az anyám nem tudta, mit fognak szólni az elvtársak, ha egyházi temetés lesz. Mert az anyám egyházi temetést akart. Ez az 1960-as években volt. Szóval nem voltak ezek olyan egyszerű ügyek. Az anyám meghalt 1988-ban, és egy nagyon kedves fiatal, most már főrabbi jött ki a temetésére, és szabályos egyházi temetést kapott. Az nem igaz, hogy akadályozták az embereket abban, hogy a vallásukat gyakorolják, mert nem így volt.

Az első feleségem Ozorai Marianna volt, egy nagyon ismert, dúsgazdag családnak a leánya. Ozora [Nagyközség volt Tolna vm.-ben, 1891-ben 4300, 1910-ben 4600, 1920-ban 4700 lakossal. – A szerk.] környékéről kerültek föl, de Ozorán még úgy hívták őket, hogy Kaufmann. A Kaufmann-nak voltak fiai. A legkisebb volt az én apósom, a Sándor. Ő kezdetben az építőipari szakmában dolgozott, de aztán végül is az övé lett a pestlőrinci téglagyár, és még egypár építőipari nagyvállalatnak volt a tulajdonosa és az igazgatója. 1932-ben ment nyugdíjba. Kétezer-négyszázötven pengő volt a nyugdíja. Akkor volt az a sláger Budapesten, hogy „havi kétszáz pengő fixszel az ember könnyen viccel”. A másik Kaufmann, a Guszti bácsi Székesfehérváron székelt, mert valami kilenc gépmalma volt. Az egyik legnagyobb malmos volt az országban. Legszegényebb volt az utolsó előtti gyerek, az jogász volt, a Pick gyárnak volt a jogtanácsosa Szegeden [Pick Márk terménykereskedő 1869-ben alapította boltját, a Pick Szalámigyár elődjét. A gyár 1934-ben fiának, Pick Jenőnek a tulajdonába került. 1948-ban államosították (Szegedi Szalámigyár). – A szerk.]. És volt még egy mérnök, a Vízműveknek a főmérnöke. Én, ha nem jön a háború, és nem vesztik el mindenüket, akkor nyilván a feleségem közelébe se mehettem volna, mert szerintem a Vázsonyi családot ők tiszta szívből utálták. Már csak azért is utálhatták, mert a feleségemnek az édesanyja meg a Wolfner családnak volt a leszármazottja, báró Wolfneré. Annak a Wolfnernek, aki báróságot kapott Ferenc Józseftől, és 1916-ban több tízezer koronával támogatta a Munkapártot, Tisza István pártjának a pártkasszáját, hogy minél kevesebb demokrata képviselő kerüljön be a parlamentbe. Őt ugyan nem vették föl rögtön az egyetemre 1942-ben a zsidótörvények miatt, de 1943-ban már fölvevették a Pázmány Péter Tudományegyetemre minden további nélkül. És azt az egy évi szenvedést úgy húzta ki, hogy a Rotschild Kláránál volt bejelentve, és tanult női szabás-varrást [Rotschild Klára (1903–1976) – divattervező, apja, Rotschild Ábrahám női divatszalonjában tanult, 1934-ben Clara-szalon néven önálló szalont nyitott a Váci utcában, 1945 után állami alkalmazottként az államosított Clara Szalon művészeti vezetője volt. A harmincas évektől haláláig a magyar divatélet irányítója volt. – A szerk.]. Ő volt a belváros legelitebb divatszalonja. Ő ott kitanulta a szakmát, egy év után megkapta a segédlevelet, amit szépen betett egy tokba. Ilyen oklevél kevés volt, mint neki. Utána fölvevették az egyetemre, német-angol szakra 1943-ban. Engem biztos nem vettek volna föl. A Wolfner-Ozorai család gyermekét fölvevették. Pedig zsidó volt. Nem ugyanazok a törvények vonatkoztak rájuk, a gazdag, anyagilag független, vezetői gárdához tartozó zsidókra, mint a kispolgárokra, pláne a proli zsidókra. A bíróságok sem egyformán ítélték meg. Ugye én végig élveztem ennek a rohadék Bakynak [lásd: Baky László] a vallomását. Elmondta, hogy a „kormányzó őfőméltóságánál” volt, fölrendelték őket, hogy a zsidókat deportálják, és akkor a „főméltóságú úr” elmagyarázta nekik, hogy kétféle zsidó van. Egyik a jó hazafi. Ezekhez tartozott a Goldberger, akivel alsózni járt, meg a Vida Jenő [Vida Jenő (1872–1945) – nagytőkés, iparvállalati vezérigazgató. A kereskedelmi akadémia elvégzése után a Leipziger-féle szeszgyárhoz kerül, ahol 1897-től cégvezető, majd igazgató volt. 1914-től a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. (MÁK) vezérigazgatója. A századfordulón felszámolás előtt álló MÁK-ot átszervezte, és hatalmas iparvállalattá fejlesztette. Jelentős tőkét fordított az I. világháború után fölfedezett dunántúli bauxitlepek föltárására és a bauxit hazai földolgozására. Szoros kapcsolatok fűzték a Magyar Általános Hitelbankhoz, az Alumíniumérc Bánya és Ipar Rt.-hez és sok más iparvállalathoz. 1927-től a felsőház tagja volt. Magyarország német megszállása után a németek elhurcolták, és Auschwitzba deportálták. – A szerk.]. Vegye úgy, hogy ezek jó magyar hazafiak.

A feleségemmel akkor ismerkedtem meg, amikor engem áthelyeztek az Abonyi utcai iskolába, év közben. Ugyan ő már korábban tanította a húgomat, az Ibolyát, de én csak az Abonyi utcában

ismerkedtem meg vele, 1949 áprilisában. Ő ott angolt tanított. És jellemző, én egy olyan pali voltam, aki elég nehezen teremtettem kapcsolatokat, fiúkkal is, de lányokkal még nehezebben, és keményen elhatároztam, hogy nekem végleges kapcsolatom csak olyan nővel lesz, akit legalább három éve ismerek, mert biztos, ami biztos. Ilyen hülyén, mert az ember beszámíthatatlan ebben a korban, 1949 áprilisában, tizenvalahányadikán megismerkedtünk, és július huszonnegyedikén elvettem feleségül. Nem volt zsidó esküvő. Arra a Marika nem volt hajlandó. Ők egyáltalán nem voltak vallásosak, meg az 1950-es években ez nem volt divatos. A házasságunk első három hónapja azzal telt, hogy építkeztem. A haverjaimmal építettem egy házat. És 1950. szeptember másodikán megszületett a Márta lányom. A feleségemmel a házasságom egy jól induló házasság volt. A bajok később következtek egyrészt abból, hogy ő nálam négy évvel idősebb volt, másrészt, hogy ő tulajdonképpen egy egész más társadalmi környezetből került ki, mint én. Más drótra járt az esze. Ez millióegy dologban megnyilvánult. Például én terveztem két gyereket. Úgy éreztem, hogy az én anyagi helyzetem meg az adósságtenger, amit elvállaltam, az két gyerekre elég. Amikor megismerkedtünk, megkérdezte, hogy én hogyan képzelem el, hány gyerekünk lesz. Mondtam, úgy képzelem, hogy kettő. „Ó, kis csacsi!” – mondta. „Miért, te hogy képzeled?” „Nekem legalább tizenkettő kell.” Mondtam: „Milyen jó humora van az én feleségemnek, ha komolyan gondolja!”

Amikor 1950-ben megszületett a Márta, 1951-ben a Judit és 1953-ban világra jött a Sanyi, rájöttem, hogy ha én nem fogok valamit csinálni, akkor meg sem állunk tizenkét gyerekig. No de azt el kell tartani, nem? Tulajdonképpen neki az élete, amikor hozzám jött, anyagilag kezdett hasonlítani ahhoz, amit az apja idejében ért el. Azt persze nem érte el, de nagyjából helyreállt a lakás, renoválták a bútorokat, minden a megszokottá vált. Magyarán mondva, egy kicsit visszaállította a lánykori életét, ha nem is azokkal az anyagi feltételekkel. Ez megerősítette az amúgy is rendkívüli kemény elhatározottságát a dolgokban. Először is ő egy született szereplő volt. A húgomék imádták őt az osztályban. Egész fantasztikus varázsa volt. Amellett, hogy elég csípős nyelve volt, nemigen láttam tanárt, akit annyira imádtak, mint őt. Nagyon jól tudott kapcsolatokat teremteni gyerekekkel. Sajnos a deportálás azért nem múlt el fölöttem nyomtalanul. Mert őt is deportálták 1944 novemberében, Berlintonól északra, Ravensbrückbe. Innen vitték át Penigbe, ami Chemnitz mellett van, ahol egy föld alatti repülőgépgyárban dolgoztatták [A foglyokat a penigi Max Gerhart repülőgép-alkatrész gyárban dolgoztatták. – A szerk.]. Amikor az amerikai és orosz csapatok közeledtek, az egész tábor – akik még mozgathatók voltak – gyalogmenetben Csehországba vitték. Mellőle lőtték le egyik unokatestvérét, a Guszti bácsinak a nála egy évvel vagy két évvel fiatalabb lányát. A Guszti bácsinak volt még egy lánya, aki a felszabadulás után egy katonai kórházban halt meg.

Marianna Kdynében [Akkor Neugedein, ma Dél-Csehországban van. – A szerk.] szabadult fel. Szóval borzalmakon ment keresztül. Ő aztán hazajött, és volt talán negyven kiló. Nem is volt emberi formája. A Mariannának a háború előtt már volt egy vőlegénye, a Bach professzornak a fia. Ez a Bach Közép-Európa legkiválóbb endokrinológusa volt, doktor Bach Imre [(1895–1966) – endokrinológus. A háború előtt a szegedi egyetemen, majd a belgyógyászati diagnosztikai klinikán tevékenykedett. A háború után a budapesti Péterfy Sándor utcai kórház endokrinológiai belosztályának főorvosa. Az endokrinológiai társaság egyik alapítója, a londoni Royal Society of Medicine választott tagja volt. – A szerk.]. Ő is zsidó származású volt. Európai hírű kiválóság volt, több tudományos társaságnak a tagja. A Bach fiát valahol a soproni határnál lőtték egy tömegsírba. A Bach egyik érdeme az volt, hogy segítette a Mariannát talpra állni. Mi voltunk az eszményi

háaspár.

A barátainkkal általában úgy találkoztunk, hogy eljártak hozzánk, és mi is jártunk hozzájuk. Ezek a találkozások kétfélek voltak. Vagy szakmai találkozások voltak, mert elég sok muzsikussal és elég sok nyelvessel volt dolgunk, vagy pedig nyaralásban voltunk együtt. Amikor én a nyomorékoknál voltam az 1950-es években, mellékállásban – a Nyomorékok Intézetének volt Lepencén egy hatalmas üdülője –, ott kaptam egy szobát családotól egy hónapig minden nyáron. Mert az igazgató is jó barátom volt, a Reichard József, és mindig úgy volt, hogy vele együtt mentünk le nyaralni [Reichard József (1903–1977) – orvos, ortopédsebész szakorvos. A klasszikus gyermekortopédia terén új módszereket dolgozott ki korai kezelés és korai műtétek elvégzésére. A háború előtt a Szabolcs utcai kórházban és a Nyomorék Gyermek Kórháza és Otthonában dolgozott. A háború után a Semmelweis Orvostudományi Egyetem gyermekklinikáján működött, és 1951–1971 között a Nyomorék Gyermek Állami Kórházának főorvosa volt. – A szerk.]. Én azért is tartottam meg a tanári állást, és azért mentem át színházhoz, mert az azt jelentette, hogy van két hónap, amit gyakorlatilag a családra lehet fordítani. A családdal számtalan helyre jártunk kirándulni. Az ország majdnem minden pontján voltunk. Sopronban, a Balaton mellett. Üdülőkben voltunk, de volt, amikor ismerősnél voltunk. Talán a Zemplén-hegység volt, ami kimaradt. Egyébként mindenütt. A feleségem kezdetben lelkesen járt velem. Én mozgékony ember voltam, szerettem sportolni, szerettem evezni. De ő a kirándulásból azt élvezte, hogyha mit tudom én, egy olyan helyre mentünk, ahol számóca volt, mert ott legelni lehetett a számócát. Egyébként a kirándulás csak idegesítette. Öt kilométer után leült, és egy tapodtat nem ment tovább. Aztán ahogy romlott az állapota, lemaradt. Úgyhogy a gyerekekkel jártam. Aztán sorrendben legelőször lemaradt a Judit. Tizenkét éves volt, amikor lemaradt, aztán lemaradt a Márta. Tizenöt éves volt, amikor lemaradt. Sanyi fiam tizenhat éves korig járt velem mindenhol.

A barátaink többnyire zsidók voltak. Egy részük mélyen vallásos volt, de ezek, főleg a zsidó gimnáziumi kolléganőim szétszóródtak. A Magda például már 1954-ben férjhez ment egy angliai rabbihoz. A többiek meg lelkes kommunista párttagok voltak. Ez egy eléggé heterogén társulat volt. A munkahelyükön, a Zsidó Gimnáziumban fontos volt, hogy zsidók vagyunk, mert ha például én nem lettem volna zsidó, gondolom, a Gellért Endre nem nevezett volna ki tanárnak. Szóval a zsidóságunk nem volt probléma. Aztán meg azért nem volt probléma, mert én jórészt egyik zenekarból a másik zenekarba kerültem, meg zenetanári állásom volt, és ez egy teljesen más terület, aminek semmi köze nem volt a zsidósághoz. Persze mindenkiről tudtuk, ki zsidó, ki nem zsidó, de abban az időben ez nem volt egy igazi probléma. Főleg nem a zenekarban. A zenekar, a zene olyan pálya, ahol ez nem nagyon számít. A feleségem maradt a gimnáziumnál, később a Kossuth Közgazdasági Technikumban tanított angolt, és ott meg pláne nem volt ennek jelentősége. Ott is voltak zsidók. Azért az antiszemitizmust a háború után is lehetett érezni, de ez a háború után abban nyilvánult meg, hogy magyar közintézménynél állásba nagyon hosszú ideig nehéz volt egy zsidónak bejutni. 1947–48-ig szinte reménytelen volt. Kivéve, ha belépett a pártba, akkor igen. De ez régen is különben így volt, mert a Horthy-érában is úgy nézett ki, hogy a pártok között osztották ki az állami állásokat. Én meg nem léptem be – anyám legnagyobb bánatára – egyetlen pártba sem. Állandóan győzködtek. A munkahelyemen nem találkoztam antiszemitizmussal, mert ahol én dolgoztam 1951-től, a Budai Marczibányi téri Zeneiskolában, ott nagyon sok zsidó volt. A Fővárosi Zeneiskola Szervezetnek az igazgatónője zsidó volt [A Fővárosi Zeneiskola Szervezet 1952-ben alakult meg, miután a fővárosban működő zeneiskolákat államosították (főigazgatója Irsai Vera

volt). 12 zeneiskolát működtetett, ahol hangszeres tanítás és énektanítás folyt. A szervezetet 1968-ban megszüntették, és tanácsi fenntartású, kerületi állami zeneiskolákat hoztak létre. – A szerk.]. A tizenkét zeneiskola-igazgató közül tíz volt zsidó. Hát hogy érezhettem volna ott antiszemitizmust? Az lett volna a furcsa, ha én nem vagyok zsidó! De a Városmajor utcai Zenei Általánosban, ahova a fiam is járt, már érezhető volt az antiszemitizmus. Ott érezni lehetett, amikor tanári összejövetel volt. De engem ezek sem érintettek, mert én egy annyira közismerten asszimiláns zsidó család sarja voltam, hogy én ezekből szinte a testületeken belül semmit nem éreztem. Ennekem ilyen szempontból szerencsém volt. A hétköznapiakban persze folyton lehetett érezni, mert volt ilyen. És ma is van.

Az Operába 1956 szeptemberében kerültem. Akkor még kezdő voltam, és nekem millió bajom volt, mire az ember egy zenekari munkába belerázódik, mert én addig színházi zenekarnál sose dolgoztam. Még 1957 nyaráig tanítottam a nyomorékoknál tíz órában. Akkor végre letudtam azt, többé nem tanítottam orosz. Tehát volt nekem ez az operaházi állásom, volt egy zenetanári állásom, mellette a Hajduval szórakoztam szabadidőmben, hogy kinyomozzam, hogy mik voltak az ellenforradalom okai és körülményei. 1957-ben egy bizottságban a Hajdu Tiborral azt a megbízatást kaptam, hogy foglalkozzak az ötvenhatos események okaival, és én olyan hülye voltam, hogy elvállaltam. Megtiszteltetésnek éreztem, hogy egy olyan kiváló emberrel, mint a Hajdu Tibor, európai hírű tudós, történész, együtt dolgozhatok [Hajdu Tibor (sz. 1930) – 1949–1966 között a Munkásmozgalmi Intézet, az Országos Levéltár és a Párttörténeti Intézet levéltárosa, majd a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa volt. 1975-től az MTA Történettudományi Intézetében tudományos főmunkatárs, osztályvezető. Az 1956-os forradalom alatt önkéntes ügyelőségként teljesített a pártközpontban. – A szerk.]. Abban az időben nem voltam ismeretlen az egyetemi körökben. Érvényesülni tudtam volna más vonalon is, mint a zenei pálya. A Sötér István ott akart tartani maga mellett az egyetemen [Sötér István (1913–1988) – író, irodalomtörténész, az MTA tagja, a hatkötetes magyar irodalomtörténet főszerkesztője. A háború előtt az Eötvös Kollégium francia előadója és könyvtárosa volt, majd a budapesti Egyetemi Könyvtárban dolgozott, a háború alatt közgazdasági pályán folytatta munkásságát. 1948 után a szegedi egyetemen tanított, majd az ELTE-n lett tanszékvezető tanár. 1957-től nyugdíjba vonulásáig az MTA Irodalomtörténeti Intézetének igazgatója volt. 1960 és 1969 között a Magyar Pen Club, 1970 és 1973 között az International Comparative Literature Association elnöke volt. – A szerk.]. Jó viszonyom volt egy csomó emberrel. Becsülték azt, amit tudok. A Hajdu Tiborral ki is nyomoztunk mindent nagyon lelkiismeretesen, és megírtuk nyolcvan oldalban. Hát a mai eszemmel azt kell hogy mondjam, hogy szerencsém volt, hogy élve megúsztam. Ugyanis ezt a nyolcvan oldalt soha nem adták ki, elsüllyedt a süllyesztőben. Mi annak idején megállapítottuk, hogy az ötvenhatos forradalmat Moszkvából tervezték meg, és az itteni pártfunkcionáriusokkal és a politikai ellenzék egypár tagjával valósították meg. Igen áttetsző politikai okokból vették tervbe, és tulajdonképpen – amit soha nem fognak elmondani – a Rákosinak a bukását is az okozta, hogy ódzkodott annak az orosz tervnek a személyes végrehajtásától, amire őt kötelezni akarták. Ez egy megtervezett ügy volt. Az a szomorú, hogy Magyarországon ezt el lehetett játszani. Az ötvenhatos forradalom azért nem ért teljesen váratlanul, mert én láttam, hogy itt valami nem stimmel. És feltámadtak olyan elemek, amikről az ember azt hitte volna, hogy már régen a süllyesztőben vannak. Jobboldali elemek, meg az egész, ami itt folyt. Ötvenhatban hihetetlen antiszemita hullám öntötte el Magyarországot. A röpcédulákon meg ezeken a nyalókákon, amiket kiragasztottak, ezek voltak: „Nem jutsz el Auschwitzig!” Nem véletlen, hogy annyi zsidó futott ki 1956-ban

Magyarországról. És akkor én, anyám legnagyobb bánatára, fölvettem a kapcsolatot a Würzburgerékkal meg a Marciékkal, és januárban meg is kaptam az amerikai effidevitet [affidavitot]. De sajnos a nejem nem akart elmenni innen. Amikor rájöttem, hogy tulajdonképpen a nejem nem hajlandó elmenni, akkor minden erőmmel azon voltam, hogy fölhasználhassanak engem mint tolmácsot – mert jól beszéltem angolul, jól beszéltem oroszul. Tolmácsoltam is sokat. Nem láttam más megoldást: vagy elmenni, vagy megpróbálni a normális életet visszavarázsolni. A másik ugye az volt, hogy én ekkor már az Állami Operaháznál voltam egy fél éve.

Az Operából 1963-ban mentem el, és utána mentem az Operettszínházba. Az Operettszínházban huszonhárom évet dolgoztam. Az Operettből csak 1985-ben jöttem el, és átmentem a nagykovácsi alapítványi zeneiskolába, mert ott jóval magasabb volt a fizetés, mint a zenekarnál. Innen mentem aztán nyugdíjba, de ott még most is tanítok. Aztán meg sokat jártam külföldön. Athénben kábé négy nyarat dolgoztam mint zenész. Aztán a Szovjetunióban is voltam majdnem egy évnnyit. Hegedültem. Egy csomó helyen játszottam ott is. Legmesszebb Novoszibirszk volt, ahova eljutottam. Keleten Novoszibirszk, nyugaton Pétervár. És amellett még az a szerencsém is volt, hogy még nyelvi problémám sem volt, mert elég jól beszéltem az orosz akkor. De rengeteg államban jártam, tulajdonképpen azt kellene felsorolnom, hol nem jártam. Nem jártam Franciaországban, nem jártam Spanyolországban, nem jártam Lengyelországban, és a balti államokban sem jártam. Norvégiában sem jártam. Az összes többi európai országban játszottam. A szakmám ilyen volt, hogy kellett járni. Sajnos az nem az igazi, amikor az ember dolgozni jár valahova, de azért volt tapasztalata az embernek munka közben is. És én azon igyekeztem, hogy ahol dolgoztam, ott minél inkább meg tudjanak érteni. Rendelkezésemre állt az angol, a német, amikor Görögországban voltam, akkor emlékszem, hogy hónapokig tanultam a görögöt.

A második feleségem Halmy Eszter. Ő 1935. november hetedikén született Budapesten, és ő még él. 1968 szeptemberében ismerkedtünk meg, és 1969. december harmincegyedikén vettem el. Ő egy régi református papcsaládnak a teljesen ateistává vált tagja. Igyekeztek hittanra járattani, és igyekeztek vallásos, református nevelésben részesíteni. Saját bevallása szerint nyolcéves korában jutott el odáig, hogy az imádságát úgy fejezte be, hogy bocsánatot kért a Jézuskától előre, amikor már egyáltalán nem fog benne hinni. Nekem nem volt furcsa, hogy ő nem zsidó, és számára sem, hogy én zsidó vagyok. Az első férje is zsidó volt. A feleségemet a második kerületi, Mártírok úti zeneiskolába helyezték, ahol én is tanítottam az egyik állásomban. Akkor ő már özvegyasszony volt másfél éve. Neki akkor volt egy kilenc-tíz éves lánya, az Anca, aki Áginál egy évvel volt idősebb. Ők elég sokat voltak együtt, és elég jó is volt a viszonyuk. Nekem tulajdonképpen, amikor másodszor megnősültem, már csak két kisgyerekem volt. Az egyik volt az Ági, aki akkor nyolc éves volt, a többiek már mind nagyok voltak. Érettségizettek, vagy éppen érettségizők. A volt feleségemmel a kapcsolat rettenetesen megromlott, dacára annak, hogy ő előbb férjhez ment, mint én elvettem az Esztert. Ő már 1969 nyarán férjhez ment. Ő zsidóhoz ment férjhez. Nem tudom, hogy ez fontos szempont volt-e neki vagy nem.

Az első feleségemmel éltem húsz évet, ezzel a feleségemmel harmincöt-harminchat éve vagyok ismeretségben. Ővele a szellemi közösségem jobban alakult, mint az első feleségemmel. Mert egyrészt muzsikás ő is. Kiváló karvezető volt. Huszonkét éves korában ő már a Hangversenyzenekart vezényelte. Tehát ilyen csodagyerekként indult, és színjeles oklevéllel végezte a Zeneművészeti Főiskolát, utánam tíz-tizenkét évvel. Az ízlésünk is hasonló volt, mert én is a komolyzenére építettem az életemet, ő meg pláne. Az első feleségemmel a helyzet az volt,

hogy ő elfogadta ugyan, hogy hegedülök, de ő tiszta szívből utálta a komolyzenét. Sose fogom elfelejteni, milyen sikere volt velem, amikor egy operaházi díszelőadáson ott ült az igazgatói páholyban, és amikor pianón játszott a zenekar, egyetlen hangos horkolást lehetett hallani. Az én feleségem volt, aki édesen horkolt. Amikor fölcsattant a basszus, akkor fölriadt. Az operát utálta. Imádta az operettet, amit viszont én utáltam. El nem tudtam képzelni, hogy valaha én az operettben játszjak! Az Eszternek az irodalmi érdeklődése is hasonló volt. Az első feleségem kiváló nyelvész volt, nem mindennapi nyelvész. Nagyszerűen beszélt a németet, jobban talán, mint a született németek, és kiválóan beszélt az angolt. Én Voltaire-t szerettem, Csehovot szerettem. Ő halálra unta ezeket. Hallatlan különbségek voltak közöttünk, de nem ez volt a baj. A baj az volt, hogy más környezetből került ki, és amiben valaki tizennyolc-húsz évig él, azt már nemigen lehet megváltoztatni, még, ha akarja is. Nekem is borzasztó nehéz lenne kiheverni a gyerekkoromat, meg azokat a megszokásokat, amiket élek.

Nekem az 1950-es évektől a vallással már szinte semmi kapcsolatom nem volt. Az utolsó vallási élményem a zsidó leánygimnáziumhoz fűződik. 1950-ben ott tanítottam oroszot, és ott még volt valamifajta vallási élet. Ünnepeket sem tartottam. És meg kell mondjam, hogy bár az első feleségem viszonylag hagyománytisztelő családból való volt, de ők sem tartottak különösebben ünnepeket. A vallásosságom csökkenésében az apámtól való eltávolodás, a cionizmustól való elfordulás és Scheiber Sándor is szerepet játszott. Akármilyen furcsa, doktor Scheiber Sándornak nagyon jelentős része volt ebben. Egy fantasztikus műveltségű tudós volt, aki nem csak a judaisztikában volt jártas mint rabbi, hanem az ország egyik legkiválóbb irodalmára volt, és néprajzi vonatkozásban is egy egészen kivételes képességű ember volt. Úgyhogy például ő a vallási szokások mindegyikének elmagyarázta a néprajzi eredetét, néprajzi vonatkozását. Pontosan megtanította, miben különböznek a latin, illetve az európai szertartások a keleti népek szertartásaitól. Ennek egyenes következménye volt, hogy számomra a vallási dolgok kedvesek maradtak, de egyre inkább néprajzi érdekességgé váltak. Tehát azok, amik eddig a szívemhez szóltak, néprajzi érdekességekékké váltak. Ez is elősegítette azt, hogy nem jelentett nekem annyit már a tálesz és a tfilin, mint tizennyolc éves koromban jelentett. De a gyerekeim mindig tudták, hogy ők zsidók. Így nőttek fel. A holokausztról is tudtak. Tudták, hogy az anyjuk deportált volt. Nem volt ez titok. De egyébként ez az időszak Magyarországon egy langyos víz időszak volt. Főleg a Kádár-éra [lásd: Kádár-korszak]. Féltekenyen vigyáztak arra, hogy semmiféle ilyen dolog ne éleződjön ki. Amíg együtt volt a család, nem emlékszem, hogy különösebben tartottunk volna ünnepeket. Időnként a Hanukát tartottuk, mert én a Hanukát nagyon szerettem. Az egy vidám ünnep volt, a trenderlinek megvolt a maga bája. Ugyanakkor megtartottuk a Mikulást is, mert azt az iskolában megtartották. Semmiféle különösebb vallási nevelésük a gyerekeknek nem volt.

És lásson csodát, a lányom, az Ági kóser konyhát vezet, amit még a vőm sem csinált. Az Ágnes ortodox módra él Jeruzsálemben. Az Ági minden nevelést megkapott, csak vallásost nem. Jelenleg pedig olyan ortodoxok, hogy a nászasszonyom kétségbe van miattuk esve. A nászasszonyom, a kitűnő matematikus, Turánné Sós Vera. A Turán Pál Kossuth- és Széchenyi-díjas matematikus. A Sós család vallásosak voltak is meg nem is. A lányok tartották a vallást, a Sós bácsi az kevésbé. De hogy az én lányom a Sulhán Áruh szerint él és neveli a négy gyerekét, én nem képzeltem volna. A mai napig nem értem, hogy hogyan. Ő az egyik meglepetésem, de nem csak nekem, hanem magának a nászomnak is meglepetés a fia. Mert ha valaki felhagy a matematikus pályával harmincéves korában, és áttér a judaisztikára meg az arabisztikára, az kicsit váratlan. A gyerekek

közül aztán a Márta lett még vallásos a mostani skót férjével, aki már áttért a zsidóságra. Rendszeresen járnak zsinagógába, a pali tanult héberül, meg kint jártak Izraelben az unokatestvéremnél, aki megállapította, hogy milyen jól beszél a George a hébert, az ivritet. A Scotland Yardnak volt a főhadnagya. Ezek megmagyarázhatatlan dolgok, de nagyon aranyosak. Amíg a Márta az első férjével élt, addig a vallásnak nyoma se volt, mert az első férje egy régi angol katolikus családnak a sarja volt, de azért magyar zsidó volt az anyja. Egyetlen lányuk született. Ők Angliában éltek. Ez egy bigott katolikus család volt, a nászomnak a két testvéréből két apáca lett. Tehát egy ilyen família volt. A vőmet meg a testvérét a legszigorúbb jezsuita kollégiumba írták be, a legjobba, a legdrágábbba, és ez olyan eredményes volt, hogy a vőm először ateista lett, utána buddhista, és messziről kikerült minden katolikus templomot. Az apósának egyetlen kifogása volt a Mártával kapcsolatban, hogy állami iskolába írták a gyereket. Mert nagyon rossz véleménye volt az angol állami iskolákról. A Judit nem tartja a vallást, annak egy technikus férje van, aki most taxizik. Zsidó születésű, de teljesen beasszimilálódott zsidó. Az unokáim közül összesen csak egy jár zsidó iskolába, a Lauderbe, de általában már nem tartják a zsidó szokásokat. Igazán csak az Ágiék vallásosak.

A rendszerváltáskor a gyerekeim már mind nagyok voltak, és a saját lábukon álltak. 1988-ban, 1990-ben minden gyerekem már felnőtt. Leszámítva a Jancsit, aki akkor volt húsz éves. De már a Jancsi is járt a főiskolára, szaxofon tanszakra, számtalan helyen szerepelt már akkor, mert nagyszerűen fűjt, és kiváló képességei vannak. A Sanyi fiam meg a Vágóhídnak volt a vezetője. A Márta lányom már húsz éve kint élt Londonban. A Judit lányom is már tulajdonképpen teljesen révben volt a gyerekeivel együtt. Az Ági 1990-ben volt huszonkilenc éves. Akkor került be egyetemre. Itt végzett az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen, angol-orosz szakon. És akkor kiküldték, azt hiszem, egy évre vagy fél évre, nem tudom már, Moszkvába vagy Leningrádba tanulni. Aztán kint volt Angliában két évig. Már akkor a nővére, a Márta London egyik legnagyobb kerületének volt a vezetője. Hivatalnok volt.

A rendszerváltás utáni Magyarországról politikailag nem is szeretek gondolkozni. Szerencsétlen országnak érzem Magyarországot. A gazdasági helyzetet meg gyakorlatilag úgy értékelem, hogy sikerült a kapitalista rendszert a legrosszabb formájában visszaállítani. Ami szomorú, hogy antiszemitizmus ma is van. Én az antiszemitizmust, mióta az eszemet tudom, mindig érzékeltem. Most is érzékelem. Nem ugyanolyan formában. Átalakulóban van az antiszemitizmus. Az antiszemitizmusban a nagy fordulatot tulajdonképpen Izrael Állam megalakulása jelentette. Úgyhogy ez az antiszemitizmus, ami most van, tartalmában nem is hasonlít ahhoz, ami az én gyerekkoromban, illetőleg 1945-ig volt. Tudniillik a zsidóságnak az a tragikus helyzete, ami abból adódott, hogy gazdátlan nép volt, gyakorlatilag megszűnt. Sajnos elég szomorú, hogy a zsidóság csak a huszadik században jutott el idáig. Amikor rendszerváltozás volt, én tisztában voltam, hogy a rendszerváltozás nem fogja automatikusan megváltoztatni az embereket. Mint ahogy be is következett. Hiába volt itt rendszerváltozás, pontosan ugyanazok a disznóságok folynak, amik folytak a Horthy-érában, meg folytak a Kádár-érában. Nekem a rendszerváltásáról igen rossz véleményem volt, mert azt láttam, hogy ugyanaz a tragédia éri az országot, ami utoljára 1526-ban érte. Csak azzal a nagy különbséggel, hogy akkor itt volt a török, volt mire hivatkozni, hogy miért történnek a bajok. De a rendszerváltáskor az következett be, hogy az oroszok, ha nem is dalolva, de önként kimentek. Itt maradt egy ország, amelynek fejlett ipara, kiváló mezőgazdasága volt – Európa egyik legfejlettebb mezőgazdasága, majdnem akkora ipara volt, mint az osztrákoknak vagy

a jugóknak –, és pillanatok alatt elkótyavetyélték. Tönkretettek mindent bagóért. De az én életemre ezek a dolgok tulajdonképpen már semmilyen hatással nem voltak, mert én 1988-ban elmentem nyugdíjba. A pesterzsébeti iskolától nyugdíjaztak. 1985-ben felmondtam a Fővárosi Operett zenekaránál, és elmentem egy pesterzsébeti barátomnak az iskolájába, ahol pontosan annyit kerestem egy helyen, amennyit addig két helyen kerestem meg. Ennek következtében én viszonylag elviselhető nyugdíjat kaptam.

A viszonyom a zsidósághoz a rendszerváltás után nem változott meg. A cionizmussal ugye szakítottam, de azt egy percre sem vitattam, hogy más megoldás lenne, mint hogy legyen egy zsidó állam. Ez a meggyőződésem, hogy még mindig az egyedüli, tulajdonképpeni normális megoldás. Mert semmilyen deklarált jog nem tudja pótolni egy meglévő államnak a tekintélyét vagy nemzetközi befolyását. És ugye kinn él Izraelben a lányom, kint él az unokahúgom, csomó rokonom, a legkedvesebb nagybátyám. Amikor megnyílt az alkalom, akkor kimentem Izraelbe két alkalommal. 1990-ben voltam kint utoljára. Nekem isteni dolgom volt akkor még. Az unokahúgomnál voltam. Ez az unokahúgom elég hosszú ideig volt a Golda Meirnek a személyi titkára. Utána bekerült a Pénzügyminisztériumba, és a Pénzügyminisztériumnak volt az osztályvezetője, amikor én még kint voltam 1990-ben, és 1996-ban ment onnan nyugdíjba. Tulajdonképpen nekem rendkívül jó dolgom volt, mert kimentem, és mindent megnézhettem, mindenhova elmehettem. Válogathattam, hogy melyik sráccal – mert van neki két fia és egy lánya. Akkor már mindegyik felnőtt volt. A lánya tanítónő volt valahol, a veje a hadseregben dolgozott, a Cahal tagja volt. Az idősebbik fia az El-Alnak [az izraeli légitársaság] volt az egyik osztályvezetője. Most meg már az Ágiék is kint élnek. Nem alijáztak, csak kint vannak. Szerződést kaptak, és éltek azzal a lehetőséggel, hogy kettős állampolgárok lesznek, magyar és izraeli. Amíg nem voltak az unokák, addig mondtam, Isten neki. De amióta az unokáim vannak, azóta nem vagyok ennyire nyugodt, mert azzal tisztában vagyok, hogy Izrael államban a belátható ötszáz éven belül igazi békesség nem lesz. Az is nagy szó, ami most van.

Az én életemben a visszatérés a zsidó gyökerekhez azért nem történt meg élesen, mert lélekben nem távolodtam el annyira a zsidóságtól. Kritikával nézem ma is a zsidó népnek a viselt dolgait, de megértéssel. Ma már ott tartok, hogy tisztában vagyok vele, minden népnek vannak erényei, és vannak fogyatékoságai. És erről a nép nem is nagyon tehet. És ma már pontosan tudom, hogy nem véletlen, hogy a zsidóknál a sálom [héber: 'béke'] a köszöntés. Ebből van a legkevesebb. Nem távolodtam el, de nem is kerültem közelebb. Van egy bizonyos távolság, amit betartottam, és minden dolgot kicsit a külső szemlélő szemüvegén át nézek. Zsinagógába azért mostanában egyre gyakrabban elmegyek. Kénytelen vagyok, mert a vőm rendszeresen itt szokott az öregek otthonában rabbiskodni, amikor hazajönnek. Akkor kikerülhetetlen dolog, hogy minden ünnepkor ott legyek. És péntek esténként is. És hogy milyen a mai zsidóság helyzete? Van egyáltalán zsidóság? És lesz? Mert én azt látom, ahogy az öregek kihalnak, szép lassan gyakorlatilag megszűnik. A fiatalok vagy elmennek Izraelbe, vagy máshova, mert itt miféle gazdasági kilátásaik lesznek? Előbb vagy utóbb ugyanaz az állapot bekövetkezik, ami Lengyelországban. Lengyelországban a zsidóság tulajdonképpen már nem is létezik. Antiszemizmus még van, de zsidók nincsenek. Magyarországon ma az antiszemizmus nem kenyérgkérdés. Itt a régi pártállamból öröklött antiszemizmus van: Izrael az imperializmus része. Nem ugyanaz az antiszemizmus, mint amit én átéltem. Ennek semmi köze ahhoz. Megváltozott a zsidóknak a közjogi helyzete azáltal, hogy létezik egy állam. Alapvetően megváltozott. És ez egy kétségtelen

óriási eredmény. Ebből a szempontból Izrael államnak óriási a jelentősége.

Én még ma is aktívan élem a hétköznapijaimat. Tanítok hetente kétszer. Járok hetente háromszor tornászni. Amíg tudom, csinálom, mert úgy érzem, így meg tudom az agyi frissességemet őrizni. Ha ezekkel leállok, az azt jelenti, hogy az agyam is le fog állni előbb-utóbb. És ez az, amitől a legjobban tartok, legnagyobb tragédiának azt tartom, ha valakinél az agy áll le. Annak az életnek már semmilyen értelme nincs. És rengeteg könyvem van. Mindent elolvasok, illetőleg megpróbálkozom mindennel, és valamit el tudok olvasni. A család, amikor lehetőség van, akkor összejön. Nyáron mindig. A nyaraim általában eléggé zűrzavarosak, mert megérkezik az Ági a gyerekeivel, megérkezik a Márta a lányával, előkerül a Judit is, mert ugye ott is vannak gyerekek. A gyerekek magyarul beszélnek egymással, leszámítva az angliai unokámat, aki csak káromkodni tud magyarul, de azt is angol dialektusban csinálja.